

ملاحظات و تصحیحات (۱۷)

محمد کاظم رحمتی^۱

چکیده

نسخه‌های خطی و اطلاعات مندرج در آنها شامل یادداشت‌های تملک، سماعات و انجامه کاتب و هر اطلاع دیگر ثبت شده بر آنها، منابع ارزشمندی برای بررسی تاریخ تشیع می‌باشند. با بررسی چنین اطلاعاتی حتی می‌توان درباره برخی مناطق مهم شیعه نشین که اطلاعات مکتوب اندکی از تاریخ آنها در دست، به تحقیق پرداخت. در نوشتار حاضر با بررسی شماری از نسخه‌های خطی با تکیه بر منطقه بحرین قدیم، اطلاعاتی درباره عالمان و کتابخانه‌های آنجا ارائه شده است. همچنین شرح حال عالم گمنام اهل بهبهان، عبدالرحیم بن رمضان قنواتی بهبهانی به تفصیل با بررسی شماری از نسخه‌های کتابت شده و یا متعلق به او مورد بحث قرار گرفته است.

کلید واژه‌ها

بحرین قدیم، سید خلیفه احسائی؛ سید محمد بن صدید حسینی و عبدالرحیم بن رمضان بهبهانی.

نسخه‌ای از کشف الغمّة متعلق به کتابخانه سید محمد بن صدید

از کتابخانه‌های مهم قطیف در قرن دوازدهم، کتابخانه سید محمد بن صدید حسینی مشتمل بر دو هزار جلد کتاب بوده است. بر همین اساس با بررسی فهرس و نسخه‌های خطی باید بتوان درباره نسخه‌های کتابخانه او اطلاعات بیشتری بدست آورد که تا کنون نگارنده در این خصوص بر اساس نسخه‌هایی که یافته و امکان بررسی یافته‌ام، در مقالات مختلف سخن گفته‌ام. در کتابخانه زین العابدین ابراهیمی به شماره ۱۵۵۱ نسخه‌ای از کتاب کشف الغمّة اربلی موجود است که در ذی حجه ۹۷۶ کتابت شده است.^۱ نسخه اخیر تملکات مختلفی از عالمان بحرین قدیم دارد که خوشبختانه افرادی که تملکات خود را بر نسخه ثبت کرده‌اند، تاریخ ثبت تملک را نیز ذکر کرده‌اند. نخستین مالک نسخه سید عبدالله بحرانی که در ۱۱۴۳ نسخه را به سید محمد بن صدید حسینی فروخته است. یادداشت تملک سید محمد بن صدید حسینی به همان خط نسخه‌هایی دیگر او، توسط پیشکارش یعنی حسین بن محمد بن یحیی بن عبدالله بن عمران قطیفی (زنده در ۱۱۸۱) درج شده است. وی تملک سید محمد بن صدید را بر نسخه چنین ثبت کرده است:

«ثم انتقل هذا الكتاب الشريف والدستور الطريف لخزانة ملك السيد النجيب والکامل اللیب السید محمد بن المرحوم السید شرف بن المقدس السید ابراهیم بن السید یحیی الصنید القطیفی بالبیع البتی الشرعی من مالکة السید الاواه السید عبدالله سلمه الله تحريراً فی سلخ شهر جمادی الاولی سنة ۱۱۴۳».

نسخه در ۱۱۹۹ در تملک احمد بن محمد بن حسین بن حاتم بن محمد بن حسین بن حاتم بحرانی بوده است: (بسم الله تملکة المملوک الجانی احمد بن محمد بن حسین بن حاتم بن محمد بن حسین بن حاتم البحرانی السنة ۱۱۹۹) و سرانجام مالک آخر نسخه شخصی به

۱. کتابخانه خاندان ابراهیمی در حقیقت کتابخانه حاج محمد کریم خان ابراهیمی (متوفی ۱۲۸۸) است. برای شرح حال وی بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعة: الکرام البررة، ج ۱۲، ص ۲۸۱-۲۸۲. تمام ارجاعات آمده در این نوشتار به طبقات اعلام الشیعة، به چاپ منتشر شده از دوره طبقات در هفده جلد توسط دار احیاء التراث العربی (بیروت، ۲۰۰۹/۱۴۳۰) است. در صورتی که از چاپ‌هایی دیگری استفاده شده باشد، به آن اشاره خواهیم کرد.

نام محمد بن علی الذهبه بحرانی در ۱۲۳۵ بوده است: (ثم انتقل هذا الكتاب بالبيع البتي الى حوزة المملوك المجاني محمد بن علي الذهبه البحراني في سنة ۱۲۳۵). یادداشت های تملک دیگری نیز بر نسخه هست که چندان خوانا نیستند مانند شخصی که تنها بخشی از نام او یعنی صالح النعیمی قابل خواندن است.^۱

شیخ حسین بن عمران عموماً نام خود را هنگام ثبت تملک، سید محمد بن صدید بر نسخه ها نوشته است، اما خط وی بر تمام نسخه هایی که از کتابخانه سید محمد بن صدید دیده ام، موجود است. برای گزارشی از شرح احوال وی بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعة: الکواکب المنتشرة، ج ۹، ص ۲۰۱-۲۰۲. نکته آخر مورد توجه آقابزرگ نیز بوده و ایشان در شرح حال شیخ حسین بن عمران قطیفی نوشته اند: «وَأَنَا رَأَيْتُ أَيْضًا خَطَّهُ النِّسْخَ الْجَيِّدَ فِي الْغَايَةِ عَلَى ظَهْرِ جُمْلَةٍ مِنَ الْكُتُبِ الَّتِي اشْتَرَاهَا مُحَمَّدُ بْنُ شَرْفِ الصَّنْدِيدِ الْحُسَيْنِيِّ الْبَحْرِينِيِّ فَكُتِبَ هُوَ بِخَطِّهِ انْتِقَالَ تِلْكَ الْكُتُبِ إِلَى الصَّنْدِيدِ بِالْبَيْعِ الشَّرْعِيِّ فِي ۱۱۷۸ وَكُتِبَ فِي آخِرِ التَّارِيخِ بِالْخَطِّ الثَّلَاثِ الْجَيِّدِ مَا لَفْظَهُ: بِمَحْضَرِ أَفْقَرِ الْوَرِيِّ حُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عِمْرَانَ عَفِي عَنْهُ؛ وَيَعْبُرُ عَنِ الْمَالِكِ فِي بَعْضِ الْمَوَاضِعِ بِالْأَخِ الصَّفِيِّ السَّعِيدِ السَّيِّدِ مُحَمَّدِ ابْنِ السَّيِّدِ شَرْفِ إِلَى آخِرِ نَسْبِهِ. فَيُظْهِرُ أَنَّهُ كَانَ مُعَاَصِرَهُ وَمُصَاحِبَهُ وَصَدِيقَهُ وَلِذَا كَانَ يَكْتُبُ تَمْلِكَاتِهِ لِلْكَتَبِ وَلَا سِوَمَا مَا اشْتَرَاهُ بِمَحْضَرِهِ».

نسخه ای از تهذیب الاحکام متعلق به کتابخانه ابن صدید

در میان نسخه های پرشمار کتاب تهذیب الاحکام شیخ طوسی چند نسخه ای را می شناسیم که مادر نسخه های کتابت شده در زمان های بعد بوده اند، که از میان آنها نسخه کتابت شده توسط حسین بن عبدالصمد حارثی همدانی (متوفی ۹۸۴) که سه بخش

۱. برای گزارشی از نسخه و تصویری از آن بنگرید به: احمد منزوی، فهرست نسخه های عکسی کتابخانه مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد یکم (کتابخانه خصوصی اهدایی زین العابدین ابراهیمی) (تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۲ ش)، ص ۳۲۰، ۷۴۶-۷۴۷. صالح بن عطیه بحرانی شاعر بحرینی، اشعاری در ثای ادیب فاضل حاج احمد بن علی ذهبه سروده که محمد علی تاجردر منتظم الدرین، ج ۲، ص ۱۶۲-۱۶۴ آن را نقل کرده است. شاید وی برادر محمد بن علی ذهبه باشد که تملکش بر تهذیب الاحکام آمده است.

از آن تاکنون یافت شده اهمیت خاصی دارد. نسخه‌ی اخیر توسط حسین بن عبدالصمد حارثی با شهید ثانی هنگامی که در بعلبک به تدریس مشغول بوده، مقابله شده است. حسین بن عبدالصمد حارثی در اواخر ۹۶۰ و اوایل ۹۶۱ به ایران مهاجرت کرد و این نسخه را همراه خود به ایران آورد.^۱ تقریباً تمام نسخه‌های کتابت شده از تهذیب الاحکام در عصر صفویه از روی همین نسخه مستقیماً یا با واسطه کتابت شده‌اند.

در کتابخانه‌ی خاندان ابراهیمی نسخه‌ای از کتاب تهذیب الاحکام به شماره ۱۵۳۱ موجود است که تا پایان جلد چهارم است و کاتب آن عالم نامور عصر صفویه علاء الملک بن عبدالقادر حسینی مرعشی است که از کتابت این بخش نسخه در ۲۲ جمادی الثانی ۹۶۴ فراغت حاصل کرده است.^۲ نسخه‌ی اخیر باید از روی نسخه‌ی تهذیب الاحکام شیخ حسین بن عبدالصمد حارثی (متوفی ۹۸۴) کتابت شده باشد که در آن تاریخ شیخ الاسلام قزوین بوده هر چند در بخش موجود این نسخه که تنها مجلد نخست است، اشاره‌ای به این مطلب نیامده، اما توجه به اینکه در تاریخ کتابت نسخه حسین بن عبدالصمد در قزوین ساکن بوده و علاء الملک مرعشی (متوفی ۹۸۴) نیز از سادات ساکن در قزوین بوده، این مطلب را می‌توان مسلم دانست.^۳ نسخه یادداشت مقابله‌ای نیز به تاریخ چهارشنبه ۲۷ شعبان ۹۶۵ دارد.^۴ نسخه‌ی ظاهراً همچنان در قزوین بوده و شخصی

۱. درباره‌ی زمان مهاجرت حسین بن عبدالصمد به ایران، عموماً نظریه‌ی این بوده که وی بعد از شهادت استادش شهید ثانی (متوفی ۹۶۵) به ایران مهاجرت کرده است، مطلبی که در شماری از متون تاریخی و کتابهای تراجم نگاری آمده است، اما اکنون می‌دانیم که زمان مهاجرت او به ایران اواخر ۹۶۰ و آغاز ۹۶۱ بوده است. بنگرید به:

Devin J. Stewart, An Episode in the Amili Migration to Safavid Iran Husayn b. Abd al Samad al Amili s Travel Account, *Journal of Iranian Studies*, volume 39, number 4, December 2006, pp.481 508.

۲. برای شرح حال وی بنگرید به: افندی، ریاض العلماء، ج ۳، ص ۳۱۳-۳۱۴.

3. Devin J. Stewart, The First Shaykh al Islam of the Safavid Capital Qazvin, *Journal of the American Oriental Society* 116 1996 , pp. 387 405.

۴. درباره‌ی نسخه‌ی تهذیب که حسین بن عبدالصمد کتابت کرده و درباره‌ی نسخه‌ای کتابت شده از روی نسخه‌ی علاء الملک مرعشی بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۴، ص ۵۰۴-۵۰۵. آقابزرگ نسخه‌ای از تهذیب الاحکام را دیده که سلطان حسین ندوشنی یزدی از روی

که مالک نسخه بوده یادداشتی در خصوص درگذشت شاه عنایت الله حسینی مرعشی به تاریخ جمادی الاولی ۹۹۵ در یکی از برگ‌های آغازین نسخه نوشته است: (وفات الاغر المغفور شاه عنایت الله الحسینی مرعشی صبح یکشنبه جمادی الاولی سنة خمس وتسعين وتسعمائة بقرية شناس قزوین ودفن بها في ذلك اليوم وما تدري نفس باي ارض تموت).

نسخه اخیر به شکل کامل یعنی هر دو مجلد، بعدها در قرن دوازدهم به نجف منتقل شده و شخصی به نام صدرالدین محمد رضوی بر هر دو نسخه در یادداشتی که هنگام خرید آن در ۱۱۴۹ در شهر نجف بر نسخه ثبت کرده، تملک خود را چنین درج نموده است: (در سنة ۱۱۴۸ در نجف اشرف بطریق مبایعه با جلد دیگر که تمام کتاب باشد، منتقل شد و کتب صدرالدین محمد رضوی).^۱ نسخه زمانی در تملک سید محمد بن صدید حسینی بوده و بر اساس یادداشت تملک وی بر نسخه آن را در ۱۱۷۳ و هنگام زیارت کربلا خریداری کرده است. همانند بیشتر نسخه‌های متعلق به سید محمد بن صدید حسینی، پیشکارش یادداشت تملک وی بر نسخه را چنین ثبت کرده است:

«انتقل هذا المجلد من كتاب التهذيب لملك السيد النجيب والعالم الاریب السيد السند، السيد محمد بن السيد شرف بن العلامة السيد ابراهیم بن السيد يحيى الصدید الحسینی بالبيع البتي في حدود سنة ۱۱۷۳ في كربلاء المعلا».

نسخه بعد از درگذشت سید محمد بن صدید، در تملک فردی به نام نعمه الله بن منافع بن سالم نیز بوده و او در زیر یادداشت تملک او، مالکیت خود بر نسخه را چنین ثبت کرده، جز آنکه بخشی از یادداشت تملک او از بین رفته و آنچه که باقی مانده و قابل خواندن است، چنین است: «ثم انتقل من ورثته للفقير... لعلو الملك العالم نعمه بن حسن بن مانع بن سالم». بخشی از نام مالک اخیر یعنی حسن به علت آنکه در حاشیه بوده، از

نسخه علاء الملک مرعشی کتابت کرده و از جمله موقوفات شیخ علی نهایندی (متوفی ۱۳۲۲) بوده است. درباره نهایندی بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعة: نقباء البشر، ج ۱۶، ص ۱۴۹۷-۱۵۰۰.

۱. احتمالاً وی سید شمس الدین محمد بن بدیع مشهدی رضوی نویسنده وسیلة الرضوان باشد. برای شرح حال او بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعة: الكواكب المنتشرة، ج ۹، ص ۶۶۹-۶۷۰.

بین رفته است، اما در مهر مربع او در ذیل تملکش به وضوح نام حسن درج شده و دیگر آنکه تملک همین فرد بر نسخه‌ای از نسخه‌های کتابخانه سید محمد بن صدید حسینی که در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۶۴۱۸ موجود است، درج شده است. تعبیر به کار رفته در یادداشت تملک اخیر، دلالت بر این دارد که وی نسخه را از ورثه سید محمد بن صدید باشد. محتملاً نسخه اخیر شامل بخش‌های دیگر کتاب تهذیب الاحکام بوده اما در گذر زمان از یکدیگر جدا شده باشند.^۱

مجموعه ۱۴۲۸۰ مجلس و تملکات آن

از مجموعه‌های بسیار ارزشمند کتابخانه مجلس، مجموعه ۱۴۲۸۰ است که استاد ارجمند جناب آقای صدراپی خویی به دقت آن را معرفی کرده‌اند. در جایی از نسخه فعلی که شاید اوراقی از آن در گذر زمان از بین رفته باشد، نام کاتب نیامده است و تنها در یک جا محل و سال کتابت سرای شاهپور و ۱۰۸۰ ذکر شده است.^۲ نکته مهم مجموعه اخیر وجود تملکاتی از عالمان بحرینی بر آن است. در برگ نخست مجموعه، نام فردی آمده که نخستین کلمه یادداشت وی محو شده، اما به نظر می‌رسد که کلمه مورد بحث در خصوص تملک فرد مورد بحث بر مجموعه باشد، اما خوشبختانه نام وی به شکل کامل «..الاکمل الشیخ حسین ابن الشیخ عبدالله بن ماجد» آمده است. در برگ ۳ الف نسخه چندین یادداشت تملک آمده است که همه آنها به جز یکی تاریخ دار است. کهن ترین یادداشت تملک مربوط به همان شیخ حسین بن عبدالله بحرانی است که گفته نسخه را از فردی به نام شیخ ابوالقاسم به رسم هدیه دریافت کرده است:

۱. بنگرید به: احمد منزوی، فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد یکم (کتابخانه خصوصی اهدایی زین العابدین ابراهیمی)، ص ۸۹. از دوست عزیز جناب آقای مسعود تاره که از سر لطف، امکان دسترسی بنده به تصاویر مورد نیاز از تصویر نسخه اخیر که در کتابخانه دائرة المعارف بزرگ اسلامی موجود است را فراهم کردند، کمال تشکر را دارم.
۲. بنگرید به: علی صدراپی خویی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۸، ص ۳۹۰-۴۰۵. نسخه زمانی به امانت نزد شیخ یاسین بن صلاح بلادی نیز بوده، که در جایی دیگر از کتاب حاضر از آن بحث کرده‌ام.

«بسم الله؛ عطية الاخ المؤيد موفق المسدد محجة العلماء الاعاظم، شيخ ابوالقاسم وكتب الاقل حسين بن عبدالله البحراني، تحريراً في شهر جمادي الثانية سنة ١١٥٢ في دار الفضل شيراز».

درباره شيخ حسين بن عبدالله بن ماجد بحراني اطلاع مستقلى نيافتم، اما آقابزرگ از فرزند او به نام شيخ سليمان بن حسين بن عبدالله بن ماجد بحراني نام برده و اشاره کرد که به اشاره و درخواست وي، شيخ على بن محمد بن عبدالنبي بن محمد بن سليمان مقابى بحراني - از شاگردان شيخ يوسف بحراني - رساله الجهر و الاخفات في الاخيرتين، تأليف خود را در سال ١١٧٦ کتابت کرده و از شيخ سليمان به «الأخ المهذب الصفي بل الخل المؤيد الألمي ذو الذهن الوقاد والفكر النقاد واضح البرهان الشيخ سليمان بن المبرور المعرى عن الرين الشيخ حسين بن الشيخ عبدالله بن ماجد البحريني ...» ياد کرده است.^١ يکى ديگر از تملکات نسخه مربوط به يکى از سادات بوده که بخش اصلى نام او پاک شده است. در ١٢١١ نسخه را فردى از ملاعلى محمد کازرونى هديه گرفته است: (عطية الاخ الاغر الامجد ملا على محمد کازرونى، کتب الاحقر سنة ١٢١١). تملکى به تاريخ ١٢٤٠ نيز بر نسخه موجود است.

درباره على محمد کازرونى اطلاعى نيافتم، اما فرزندش ميرزا محمد حسين بن على محمد کازرونى (متوفى ١٣٣٤) از عالمان نامورى است که مدتى در نجف ساکن بوده و از استادش ميرزا على رشتى چهاردهى اجازه اجتهاد اخذ کرده و آثار مختلفى تأليف کرده که از مشهورترين آنها مى توان به ملکوت السماء در رد بر مسيحيت اشاره کرد که

١. بنگريد به: طبقات اعلام الشيعة: الكواكب المنتشرة، ج ٩، ص ٣١٨-٣١٩. نام جد شيخ حسين، حامد آمده که ظاهراً خطاى چاپى باشد. همچنين بنگريد به: الذريعة الى تصانيف الشيعة، ج ٥، ص ٣٠٢. شايد شيخ حسين بن عبدالله بحراني همان فردى باشد که آقابزرگ (طبقات اعلام الشيعة: الكواكب المنتشرة، ص ١٨٦) از وي نام برده و گفته که احمد بن عبدالنبي بن زين الدين سارى بحراني، در ١١٢١ نسخه اى از ديوان عفيف تلمساني را به جهت او کتابت کرده باشد. احمد سارى در اشاره به کتابت نسخه براى کتابخانه شيخ حسين بن عبدالله بحراني از او چنين ياد کرده است: «لخزانة الشيخ الأمين والكهف الحصين والعلم المبين بفضل من عرفه من العالمين الشيخ حسين بن المرحوم المبرور الأواه الشيخ عبدالله ...».

استادش شیخ علی رشتی بر آن تقریظی نگاشته و ملامرده خاه بزرگ یهودیان بوشهر در تأیید و درستی مطالبی که از عهدین نقل شده، برای او نگاشته است.^۱

سید علی بن اسماعیل بحرانی حسینی؛ عالمی از قرن یازدهم

در کتابخانه مدرسه صدر خواجهونسخه‌ای از کتاب حاشیه شرح العضدی موجود است که اصل نسخه از قرن دهم است. متأسفانه به دلیل افتادگی یک برگ از انتهای نسخه، نام کاتب را نمی‌دانیم. یک برگ آخرنسخه را مالک نسخه که خود را علی بن اسماعیل بن رضی بن عبدالله حسینی بحرانی معرفی کرده، در آخر جمادی الاول ۱۰۵۸ بازنویسی کرده و درانجامه نسخه در اشاره به این مطلب چنین نوشته است:

«... تَمَّ وَ لِلَّهِ الْحَمْدُ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ بِقَلَمِ مَالِكِ الْعَبْدِ الضَّعِيفِ الْحِجَابِيِّ عَلِيِّ بْنِ إِسْمَاعِيلِ بْنِ رِضِيِّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنِيِّ الْبَحْرَانِيِّ أَصْلَحَ اللَّهُ تَعَالَى أحواله و أحوالِ الْمُؤْمِنِينَ وَ بَلَغَهُ فِي الدَّارِينِ آمَالَهُ بِمُحَمَّدِ الْآمِينِ وَ آلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ وَ كَانَ الْفَرَاغُ مِنْ اتِّسَاخِ الصَّفْحَاتِ الْمُسْتَحْدَثَةِ آخِرَ جُمَادِي الْأُولَى سَنَةِ ثَمَانٍ وَ خَمْسِينَ وَ الْفِ هِجْرِيَّةِ عَلِيِّ مَهَاجِرِهَا وَ آلِهِ أَشْرَفِ التَّحِيَّةِ».

متأسفانه درباره علی بن اسماعیل بحرانی اطلاع بیشتری نیافتیم، محتملاً جست‌وجودر میان نسخه‌های خطی دیگر شاید بتواند در شناخت بیشتر وی به ما کمک کند.^۲

نسخه‌ای از تسدید القواعد و تملک سید خلیفه احسائی

با فهرست شدن نسخه‌های خطی و انتشار فهراس جدید، گاهی اوقات به نسخه‌هایی که متعلق به کتابخانه سید خلیفه احسائی است، برخورد می‌کنیم. از این موارد نسخه‌ای از کتاب تسدید القواعد فی شرح تجرید العقائد شمس الدین محمود بن عبدالرحمن اصفهانی (متوفی ۷۴۹) به شماره ۱۵ در کتابخانه جوادین مرحوم سید هبه الدین شهرستانی در کاظمین است. کتاب تسدید القواعد مورد توجه عالمان امامی بوده و

۱. بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعة: نقباء البشر، ج ۱۴، ص ۶۲۳-۶۲۴. درباره کتاب ملکوت السماء همچنین بنگرید به: الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۲۲، ص ۲۱۹.
۲. برای گزارشی از نسخه بنگرید به: سید جعفر حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه صدر خواجه (قم: مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۸۴ش/۱۴۲۶)، ص ۷۳-۷۴.

میراث پژوهش

فصلنامه تخصصی کتابشناسی و نسخه‌شناسی
سال بیست و هشتم / شماره ۱۸ / تابستان ۱۴۰۱

نسخه‌های چندی از آن با تملک شماری از عالمان امامی موجود است.^۱
 نسخهٔ اخیر پیش از آنکه در تملک سید خلیفهٔ احسائی قرار گیرد، در اختیار شیخ
 علی بن محمد بن علی مقابی بحرانی بوده و یادداشتی از وی بر صفحهٔ عنوان نسخه
 موجود است که در آن تاریخ تملک نسخهٔ شعبان ۱۱۵۵ ذکر شده است: (... هذا الكتاب
 المستطاب ... شهر شعبان سنة ۱۱۵۵ وأنا فقير الله الغني علي بن محمد بن علي المقابي البحراني).^۲
 مهر بیضوی شیخ علی مقابی با عبارت «لا إله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله» نیز
 در کنار یادداشت تملک موجود است. در پایین صفحهٔ عنوان، بار دیگر یادداشتی در
 خصوص تملک نسخه توسط وی با این عبارت درج شده است:

«من مُملكات الفقير الحقير صاحب الذنب والتقصير الجاني علي بن محمد بن علي بن
 عبد النبي بن محمد بن سليمان المقابي البحراني».

و در کنار آن مهر بیضوی با همان ختم درج شده است. تملک دیگری نیز توسط شیخ
 علی مقابی بر صفحهٔ عنوان موجود است که بخش مهمی از آن محو شده است. نکتهٔ
 جالب توجه درج تاریخ ازدواج وی به تاریخ ۱۱۵۴ بر نسخه است، که شخصی بدون اشاره
 به نام خود که احتمالاً یکی از نزدیکان و شاگردان او باشد، در عبارتی ادبی چنین نوشته
 است:

«بسم الله والحمد لله؛ تاریخ زواج الشيخ الأجدد والورع الأوحد شيخنا ومفيدنا الشيخ علي
 بن الشيخ محمد المقابي البحراني أيدهما الله تعالى (المتقارب):

رواجٌ لأكمل أهل الكمالِ	أتى حايلاً للمنى و الأرب
زواج الفتى الفاخر الأكرم الـ	مكرم ابن الفتى المنتخب
هو الشيخ من قد أتى اسمه	علي اسم علي المرتضى المنتخب

۱. اطلاع من از نسخهٔ تسدید القواعد و تملکات مختلف آن به واسطهٔ مقالهٔ دوست گرامی شیخ اسماعیل
 گلداری («من تقييدات علماء البحرين على المخطوطات (۲)»، الساحل، العدد الثاني والخمسون،
 السنة الخامسة عشرة، شتاء ۲۰۲۱ م، ص ۹۳-۹۷) است. همچنین از دوست گرامی نزار عبدالجبار
 برای ارسال تصویر نسخهٔ تسدید القواعد سپاسگزارم.

۲. بخشی از این یادداشت در گذر زمان از بین رفته است. ابتدا جملهٔ «دخول فی ملكی» یا
 «دخول فی نوبتی» و بخش دیگر جا افتاده «و ذلك فی» باشد.

فمن حيث أن تدها ندها بدا على بلا مزية مع ريب
حسبت و قد جاء تاريخه (زواج رابع عشر من رجب)»

درباره مالکان بعدی نسخه اطلاع روشنی نداریم، جز شیخ عبدالله بن مبارک آل حمیدان خطی، که در ۱۲۲۷ مالک نسخه بوده و در یادداشتی در یکی از برگ‌های نسخه از تملک بر نسخه در ۱۲۲۷ چنین خبر داده است:

«بسم الله؛ قد مرّ بتملكه الملك القادر على عبده المقتصر القاصر الأقل الأحقر عبدالله بن مبارك بن علي بن عبدالله بن ناصر بن حسين آل حميدان الأحسائي أصلاً والخطي مولداً ومنشأ بتاريخ أحد شهور سنة ۱۲۲۷».

بعد از وی احتمالاً نسخه بدست سید خلیفه احسائی رسیده و او عبارت بسیار کوتاهی در خصوص تملک خود بر نسخه، بدون اشاره به تاریخ در صفحه عنوان درج کرده است: (في نوبة الاقل خليفة ابن السيد علي). شخص دیگری به نام عبدالله بن حاجی محمد رضا بن آقا محمد باقر نیز مالک نسخه بوده که هویت او را نشناختم. شخصی نیز به نام محمد حسین اصفهانی به تاریخ ۱۲۵۷ هم از خرید نسخه در یادداشتی کوتاه سخن گفته است: (قد انتقل إليّ وأنا الفقير الأقل محمد حسين الأصفهاني ۱۲۵۷).

نسخه‌هایی دیگر از کتابخانه سید خلیفه احسائی

بر اساس اطلاعاتی که تا کنون درباره کتابخانه سید خلیفه احسائی بدست آمده، به وضوح می‌توان اهمیت آن را به عنوان یکی از کتابخانه‌های مهم عالمی احسائی در قرن سیزدهم که در نجف پدید آمده را دریافت. با در دسترس قرار گرفتن نسخه‌های جدید همچنان باید انتظار داشت که بتوان در میان آنها رد و نشانی از این کتابخانه مهم یافت؛

۱. محمد حسین اصفهانی احتمالاً همان شیخ محمد حسین بن محمد ابراهیم قزوینی اصفهانی (زنده در ۱۲۶۳) باشد، که آقابزرگ شرح حال او و پدرش را در طبقات اعلام الشیعة: الکرام البررة، ج ۱۰، ص ۳-۴، ۳۷۶ آورده است. سید خلیفه بن سید علی بن سید احمد موسوی احسائی نسخه‌ای از کتاب لؤلؤة البحرین را کتابت کرده و تاریخ فراغت از استنساخ آن ۲۵ رمضان ۱۲۳۰ بوده است. این نسخه اکنون در کتابخانه شهید سید مجید حکیم است. بنگرید به: فهرس المخطوطات المحفوظة فی مکتبات نجفیه خاصة، ج ۱، ص ۲۳۲-۲۳۳، ۴۹۵.

میراث پژوهش

فصلنامه تخصصی کتاب‌پژوهی و نسخه‌شناسی
شماره ۱۰۸ / تابستان ۱۴۰۱
سال بیست و هفتم

مطلبی که نسخه‌های ۴۹۲۵۸ و ۴۹۲۵۹ کتابخانه آستان قدس رضوی بر آن دلالت دارد. به نظر می‌رسد که هر دو نسخه در اصل یکی بوده باشند، اما بنا به رسم نادرستی که در کتابخانه آستان قدس رضوی در جداسازی مجموعه‌ها بوده است، اکنون با دو نسخه روبرو هستیم! نسخه ۴۹۵۲۸ کتاب التصريح بمضمون التوضیح نوشته زین الدین خالد بن عبدالله ازهری (متوفی ۹۰۵) اثری در نحو عربی است که از جمله کتاب‌های درسی بوده است. نسخه اخیر را شخصی به نام زید بن المرحوم الملا اسماعیل بن الملا زید کتابت کرده و از استنساخ نسخه در ۱۹ جمادی الآخر ۱۰۸۹ فراغت حاصل کرده و در انجامة نسخه بدون اشاره به مکان کتابت نسخه، چنین نوشته است:

«وقع فراغ هذا الشرح يوم تاسع عشر جمادي الآخر سنة تسع وثمانين وألف، بقلم تراب أقدام العلماء العاملين، زيد بن المرحوم الملا إسماعيل بن الملا زيد غفر الله له ولوالديه ولمشايخه ولمن كان سبباً في استكتابه ولجميع المسلمين».

نسخه زمانی در ربیع الاول ۱۱۸۵ در تملک فردی به نام محمد ابن میراحمد ابن حیدر بوده، که گفته نسخه را از فردی به نام شیخ عبدالحی خریداری کرده است: (الحمد لله؛ بسم الله الرحمن الرحيم رب العالمين، في منتصف شهر ربيع الاول في يوم السبت سنة ۱۱۸۵ قد دخل هذا الكتاب المستطاب في ملك فقير ربه الصمد الأفخر محمد ابن میراحمد ابن حیدر، عني عنهم و عن جميع المؤمنين والمؤمنات بمحمد وآله الطيبين الطاهرين، وقد اشتراه من الشيخ عبدالحی). درباره مالکان بعدی نسخه اطلاعی نداریم، تا آنکه نسخه در ۱۲۶۰ به تملک سید خلیفه احسائی درآمد است. بر ظهر نسخه سید باقر بن سید خلیفه احسائی یادداشتی در خصوص تملک نسخه توسط پدرش نوشته و تاریخ ۲۲ جمادی الثانی ۱۲۶۱ را به عنوان زمان تملک نسخه ذکر کرده است: (بسم الله الرحمن الرحيم؛ قد دخل هذا الكتاب المسمى بالجزء الأول من التصريح في ملك والدي ومن عليه معتمدي نجل السيد علي، السيد خليفة حمي من كل خيفة، وكتب عنه عبده وولده باقر عني الله عنه بمنه وكرمه، ۲۲ ج ۲ سنة ۱۲۶۱).

سید باقر احسائی، بعدها یادداشتی در خصوص مطالعه نسخه توسط خود بر آن یادداشت کرده که ظاهراً بعد از درگذشت پدرش باشد، چرا که در آخر آن از خواننده

میراحمد

ملاحظات و تصحیحات (۱۷)

خواسته که برای پدر و مادرش فاتحه بخوانند: (بسم الله تعالى؛ قد نظرت فيه وفهمت البعض البعض من معانيه، وأنا الأقل باقرابن السيد خليفة ابن السيد علي ابن السيد أحمد ابن السيد محمد الأحسائي أصلاً والبصرة منشأً والنجف الأشرف مسكناً ومدفنأً، رحم الله من نظر إليه وقرأ لوالديه الفاتحة في ۱۸ ذو القعدة). سيد باقر احسائي باز يادداشت ديگري در خصوص تملك پدرش به اين عبارت بر نسخه درج کرده است:

«في ملك الوالد الأعز سيد خليفة نجل السيد المرحوم سيد علي ابن سيد أحمد الأحسائي في النجف الأشرف مسكناً ومدفنأً رحم الله والديه، وكتب عنه ابنه وعبداه باقر بن سيد خليفة».

سيد باقر احسائي باز يادداشت ديگري در خصوص تملك نسخه بعد از درگذشت پدرش بر نسخه نوشته که متن آن چنين است:

«في ملك أقل الناس عملاً وأكثرهم زللاً إذا حضر لم يعد، وإذا غاب لم يفقد، تراب أقدام المؤمنين باقرابن سيد خليفة ابن سيد علي ابن سيد أحمد ابن سيد محمد ابن آل سيد شرف الأحسائي في النجف الأشرف مسكناً ومدفنأً رحم الله والديه في الدنيا والآخرة بمحمد».

بر ظهر نسخه ۴۹۲۵۹ که نسخه‌ای از کتاب کنز الراغبين است، يادداشت تملکی از سيد باقر بن خليفه احسائي آمده که نشان از اين دارد وی نخست نسخه را تهيه کرده و بعدها پدرش نسخه را از او خريده باشد، چرا که يادداشت تملك او در ۱۲۶۰ است و يادداشت در خصوص تملك پدرش ۱۲۶۱^۱.

نسخه اخير گرچه زماني در تملك سيد خليفه احسائي و جزئی از کتابخانه او بوده، اما بخشی از کتابخانه اوست که به فرزندش سيد باقر احسائي رسیده است و ظاهراً بعد از درگذشت سيد باقر احسائي، به تملك فردی به نام سيد مهدي حسيني طالقاني درآمده باشد و همودر ۱۲۹۲ يادداشتی در خصوص مطالعه کتاب بر آن نوشته است: (ومن فيه نظرتأمل وفكر حتى خشني ذهاب البصر الحقيرقاني مهدي الحسيني الطالقاني سنة ۱۲۹۲).

۱. «بسم الله الرحمن الرحيم؛ قد دخل هذا الكتاب المسمى بالجزء الأول من التصريح في ملك الأقل باقرابن السيد خليفة الأحسائي أصلاً والبصرة شهرة، والنجف الأشرف مسكناً ومدفنأً واشتغلاً إن شاء الله الألف والمائتين والستين في غرة محرم سنة ۱۲۶۰». درباره سيد باقر احسائي (زنده در ۱۲۹۴) همچنين بنگريد به: آقابزرگ طهراني، طبقات اعلام الشيعة: الكرام البررة، ج ۱۰، ص ۱۷۹-۱۸۰.

نسخه زمانی در تملک ابراهیم بن عبدالله سویدی از خاندان مشهور سویدی نیز بوده است. نسخه ۴۹۲۵۹ که بخشی از نسخه پیشین است، توسط همان کاتب در جمادی الثانی ۱۰۸۹ کتابت شده است و نسخه‌ای از کتاب کنز الراغبین فی شرح منهاج الطالبین جلال الدین محمد بن احمد محلی (متوفی ۸۶۴) از آثار متداول در فقه شافعی است. بر ظهرا این نسخه یادداشت تملکی از سید باقرین سید خلیفه احسائی در همان ۱۲۶۰ درج شده است: (بسم الله الرحمن الرحيم؛ قد دخل هذا الكتاب المسمى بالجزء الأول من التصريح في ملك الأقل باقرابن السيد خليفة الأحسائي أصلاً والبصرة شهرة، النجف الأشرف مسكناً ومدفنناً واشتغالاً إن شاء الله الألف والمائتين والستين في غرة محرم سنة ۱۲۶۰). تملکات دیگری هم بر نسخه موجود است که در گذر زمان محوشده و قرائت آنها دستکم از روی تصویری که در اختیارم هست، چندان ممکن نیست.

از دیگر نسخه‌های کتابخانه سید خلیفه احسائی، نسخه شماره ۴۲۹ کتابخانه عتبه عباسیه در کربلا می‌باشد که مجلد نخست از کتاب مجمع الفائدة و البرهان محقق اردبیلی است. نسخه را شخصی به نام محمد رضا در قزوین به جهت شخصی که نام او را نیاورده، کتابت کرده است: (استکتبته بدار السلطنة قزوین صین عن شین وانا العبد المذنب). درباره مالکان آن اطلاعی بر نسخه درج نشده، تا آنکه نسخه بدست سید خلیفه احسائی در صفر ۱۲۴۳ افتاده و ظاهراً او آن را به بهای شصت قروش در نجف خریداری کرده است. سید خلیفه احسائی یادداشت کوتاهی در خصوص تملک خود بر نسخه به این شرح نگاشته است:

«بسم الله الرحمن الرحيم؛ وقد وصل في حياة العبد القنّ المجاني خليفة ابن السيد علي ابن السيد أحمد ابن السيد محمد القاري الأحسائي أصلاً ومنشأ أسأل الله أكون نجفياً مسكناً دنياه وآخره، في شهر صفر سنة ۱۲۴۳».

نسخه اخیر همانند نسخه پیشین بعدها در تملک محمد مهدی حسنی حسینی بوده، که دلالت دارد شماری از نسخه‌های کتابخانه سید خلیفه احسائی بعد از درگذشت او - و احتمالاً به دلیل تقسیم میان وراثت - از کتابخانه خارج شده و فروخته شده است. شخصی به نام سید رضا زمانی مالک نسخه بوده و شخصی به نام اسدالله آن را امانت

گرفته و یادداشت کوتاهی در خصوص امانت گرفتن کتاب از سید رضا بر نسخه درج کرده است: (استعرته من جناب سیدنا محمد رضا حرسه الله عن الأسقام وأنا الأقل). از دیگر نسخه‌های نفیس و ارزشمند کتابخانه سید خلیفه احسائی، نسخه‌ای از کتاب *نضد القواعد فاضل مقداد سیوری* است. آقابزرگ از این نسخه در طبقات و الذریعه سخن گفته است.^۱ آقابزرگ کاتب نسخه‌ی اخیر را که فردی به نام علی بن احمد بن علی بن فضل الله می‌باشد را، بر اساس تاریخ فراغت از کتابت نسخه در عصر جمعه دوازدهم جمادی الثانی ۸۸۵ در رجال قرن نهم کتاب *الطبقات یعنی الضیاء اللامع فی عباقرة القرن التاسع* آورده است. نسخه‌ی اخیر از جمله نسخه‌های نفیس کتابخانه سید خلیفه احسائی بوده که شیخ جواد جزائری برای خود خریداری کرده و آقابزرگ وی را به عنوان مالک نسخه معرفی کرده است. کاتب نسخه‌ی اخیر، نسخه‌ی اصل *نضد القواعد فاضل مقداد* را در دست داشته و در انجامه نسخه نیز به آن اشاره کرده و چنین نوشته است:

«صورة ما كتبه الشيخ العلامة شرفاً المقداد المرتب للكتاب طاب ثراه وليكن هذا آخر ما رتبناه على حسب ما وجدنا إلا مسألة القسمة؛ فإني أضفتها إلى ما وجدته في نسخة المصنف رحمه الله و قدس سره، والحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على أكرم المرسلين محمد وآله الطاهرين وكتب المقداد بن عبدالله بن محمد بن حسين السيوري عني الله عنه رب العالمين بالخير يا كريم. وافق الفراغ من نسخة هذا الكتاب عصر الجمعة الثاني عشر شهر جمادي الثاني، أحد شهور سنة خمسة وثمانين وثمانمائة على يدي العبد الأقل علي بن أحمد بن علي بن فضل الله ... عني عنهم
يا خالق الخلق يا ستار يا باري أكتب لكاتبه عتقاً من النار».

از مالکین نسخه در زمان‌های بعد، عالم نامور اُوالی و اهل روستای نعیم، محمد بن علی بن حیدر نعیمی است که در آغاز و پایان نسخه سه یادداشت کوتاه در خصوص

۱. بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، *طبقات اعلام الشيعة: الضیاء اللامع فی القرن التاسع*، ج ۶، ص ۸۷؛ همو، *الذریعة الی تصانیف الشيعة*، ج ۲۴، ص ۱۸۷. آقابزرگ در توصیف بیشتر نسخه‌ی اخیر اشاره کرده که مشتمل بر اجوبة مسائل شیخ حسین بن مفلح بوده که مطلب اخیر به صورت یادداشت بر صفحه عنوان درج شده است و کسی که این مطلب را نوشته از شاگردان حسین بن مفلح بوده است. فردی به نام قاسم رجب نسخه را از شیخ جواد جزائری خریداری کرده و نسخه اکنون به شماره ۵۱۰ در کتابخانه دانشگاه ملک سعود ریاض نگهداری می‌شود.

تملك خود بر نسخه نوشته است، اما متأسفانه تاریخی برای مطلب خود ذکر نکرده است: «مما جارتها يد الأقدار لحيازة العبد الجاني والمملوك الفاني محمد بن علي بن حيدر النعمي البحراني»؛ «تملك الأقل الجاني محمد بن علي بن حيدر النعمي البحراني» و «تملكه مجازاً لا حقيقة الأقل الجاني محمد بن علي بن حيدر النعمي البحراني». نسخه پیش از آنکه به تملك سيد خليفه احسائي درآيد، زمانی در تملك شخصی به نام علی العريض در حدود ۱۲۲۹ بوده است: (قد تملك هذا الكتاب المستطاب الشيخ علي العريض في حدود سنة الألف والمائتين والتاسع والعشرين من الهجرة النبوية وكتب اخوه).^۱ در صفحه عنوان نسخه يادداشت بسيار کوتاهی در خصوص تملك سيد خليفه احسائي نوشته شده است: (ملك سيدنا السيد خليفه دام مجده).^۲

سيد محمد بن سيد خليفه احسائي و کتابخانه پدر

از میان فرزندان سيد خليفه احسائي، سيد محمد احسائي به بصره مهاجرت کرده و در آنجا سکونت گزيده است. با وجودی که او از عالمان نامدار و برجسته بصره بوده، اطلاعات چندانی در خصوص او در دست نیست و شرح حالی که شيخ آقابزرگ برای او نوشته نیز بر اساس يادداشت های تملك و برخی از آثارش بوده که آقابزرگ دیده است. از جمله اين نکات اشاره به یکی از آثار سيد محمد احسائي، کتابی در بحث استثناء در شرح کتاب بدرالدین بن مالک بوده که آقابزرگ آن را نشانی از تبحر سيد محمد در اصول ادبيات دانسته است. از جمله نکات دیگری که آقابزرگ درباره او آورده، يادداشت امانت گرفتن نسخه ای از کتاب ذکری الشیعة توسط سيد محمد احسائي است. نسخه اخير را احمد بن حسن بن محمود در ۷۸۴ کتابت کرده و زمانی که آقابزرگ نسخه را دیده، از جمله نسخه های متعلق به کتابخانه مرحوم مجد الدین نصیری بوده و اکنون در دانشگاه

۱. شاید وی همان فردی باشد که آقابزرگ با عنوان الشيخ علی بن المولی محمد العريضی معرفی کرده است. بنگرید به: طبقات اعلام الشیعة: الکرام البررة، ج ۱۲، ص ۹۰-۹۱.
 ۲. درباره نسخه نضد القواعد همچنين بنگرید به: محمد علی حرز، «من خزائن الکتب الأحسائية: خزانه السيد خليفه الموسوی الأحسائي النجفی»، الخزانه، العددان الخامس والسادس، السنة الثالثة، صفر ۱۴۴۱ / تشرین الأول ۲۰۱۹م، ص ۵۸۴-۵۸۵.

تهران نگهداری می‌شود و از جمله نسخه‌های کهن از کتاب ذکری الشیعة است.^۱ آقابزرگ همچنین نوشته در کتابخانه سید خلیفه احسائی چند کتاب را دیده که سید محمد احسائی کتابت کرده است از جمله آنها مجلدی از کتاب مسالک الافهام شهید ثانی مشتمل بر کتاب الفرائض تا آخر کتاب الديات بوده که آن را به امر پدرش در ۱۲۳۰ کتابت کرده است. کما اینکه مجلد دوم از کتاب ریاض المسائل شامل کتاب النکاح تا آخر دیات توسط وی کتابت شده و تاریخ فراغت از استنساخ آن ۱۲۴۵ بوده است. آقابزرگ تلخیصی از کتاب انوار الفقاهة شیخ حسن کاشف الغطاء (متوفی ۱۲۶۲) را دیده که سید محمد احسائی برای آسانی بهره‌گیری از آن انجام داده و از شکل تعبیری که از نویسنده کتاب آورده (شیخنا المؤید دام‌ظله) آقابزرگ نتیجه گرفته که سید محمد احسائی از جمله شاگردانش بوده است. این نسخه اکنون در کتابخانه مرحوم سید مجید حکیم است و در آغاز نسخه، فرزند سید محمد، به نام محمد علی احسائی درباره نسخه چنین نوشته است:

«بسم الله تعالى، هذا ما كان بكتبنا بالبصرة والإنجاز بالقسمة الشرعية إلى ملك الأقل محمد علي ابن مصنف هذا المختصر من سفر أنوار الفقاهة المرحوم السيد محمد السيد خليفة قدس سرهما وعفا عنهم بمنه وكرمه؛ وأيضاً أوراق كتاباته لنفسه مبيضة ومسودة فقهاً وأصولاً بقلمه الشريف قدس سره وطيب رسمه مما انحازت لملك الأقل ولده محمد علي بالقسمة الشرعية، مما كان من الكتب لنا بالبصرة...، نفعنا الله تعالى وإخواننا برحمته وغفر لهم ولنا بفضلته ومنه».^۲ از دیگر آثاری که وی کتابت کرده و از جمله نسخه‌هایی کتابخانه سید خلیفه احسائی بوده، مجلد اول از کتاب مجمع الفائدة والبرهان محقق اردبیلی با تاریخ فراغت ۱۲۴۶ و دو جلد شرح المفاتيح وحید بهبهانی با تاریخ تصحیح ۱۲۴۰ بوده است.^۳ سید محمد احسائی در ۱۲۸۱ درگذشت.

۱. درباره این نسخه از کتاب ذکری و اهمیت آن بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعة: الحقائق الراهنة، ج ۵، ص ۶.
۲. بنگرید به: فهرس المخطوطات المحفوظة فی مکتبات نجفیه خاصة، ج ۱، ص ۲۲۹-۲۳۰.
۳. بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعة: الکرام البررة، ج ۱۲، ص ۳۹۲-۳۹۵. از جمله دیگر آثار سید محمد احسائی کتاب الاقطاب الفقهیه است که بخشی از آن در کتابخانه مرحوم سید مجید حکیم موجود است. بنگرید به: فهرس المخطوطات المحفوظة فی مکتبات نجفیه خاصة، ج ۱، ص ۲۰۲-۲۰۳، ۴۸۵.

خاندان آل مبارک احسائی قطیفی

از خاندان مهم علمی احسائی الاصل که به قطیف و ایران مهاجرت کرده‌اند، خاندان شیخ مبارک بن علی بن عبدالله بن ناصر بن حسین بن حمیدان است. متأسفانه اطلاعات چندانی در خصوص این خاندان در دست نیست و همانند بیشتر عالمان احسائی و قطیفی دانسته‌های ما درباره آنها محدود به تملکات و یادداشت‌های آنها بر ظهر نسخه‌های خطی است که روزگاری در اختیار آنها بوده است. به نوشته شیخ علی بلادی در کتاب انوار البدرین، شیخ مبارک استاد شیخ سلیمان بن عبدالجبار بوده و از نظرات مشهور فقهی او، حکم به تحریم جمع بین شریفین بوده که در آن روزگار از جمله مسائل فقهی مورد بحث و جدل میان فقیهان بوده است. شیخ مبارک در ۱۲۲۴ درگذشت و در قبرستان مشهور قطیف یعنی حباکه به خاک سپرده شد. دو تن از پسران او به نام‌های شیخ محمد و شیخ علی نیز که در یک هفته و در ۱۲۶۶ درگذشتند، نیز در حباکه و در کنار پدرشان به خاک سپرده شدند. از میان دیگر فرزندان شیخ مبارک، شیخ عبدالله است که به ایران سفر کرد و در شیراز اقامت داشت و در همانجا نیز درگذشت.

آقابزرگ بخش مهمی از شرح حال این خاندان را بر اساس نسخه‌هایی خطی که در تملک آنها بوده، آورده است.^۱ آقابزرگ به نسخه‌ای از کتاب تهذیب الاحکام اشاره کرده که زمانی در تملک شیخ مبارک بوده و در یادداشت تملکی که وی بر نسخه نوشته نام خود را «مبارک بن علی بن عبدالله بن ناصر بن حمیدان جارودی» ذکر کرده است. نسخه بعدها و در ۱۲۳۴ در تملک شیخ عبدالله بن مبارک قرار گرفته و او در یادداشت خود بر نسخه گفته که نسخه بعد از پدرش به او رسیده است. آقابزرگ نسخه‌ای از کتاب مدارک الاحکام را نیز دیده که در تملک شیخ مبارک بوده است و بعد از درگذشت وی به تملک شیخ عبدالله بن مبارک در شوال ۱۲۳۴ در آمده است. ظاهراً تاریخ درگذشت ۱۲۲۴ برای زمان درگذشت شیخ مبارک صحیح نباشد و با توجه به تاریخ انتقال نسخه‌های وی به فرزندش شیخ عبدالله که عموماً تاریخ ۱۲۳۴ را دارند باید تاریخ درگذشت وی نیز همان ۱۲۳۴ باشد و کتابها به عنوان بخشی از ارث به شیخ عبدالله رسیده باشد. به عنوان مثال

۱. بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشيعة: الكرام البررة، ج ۱۲، ص ۲۸۸-۲۹۱.

در نسخه تهذیب الاحکامی که آقابزرگ دیده، شیخ عبدالله بن مبارک تصریح کرده که نسخه بعد از پدرش به او رسیده و تاریخ ۱۲۳۴ را برای تملک نسخه ذکر کرده و بعید است که بعد از ده سال او چنین مطلبی را بر نسخه نوشته باشد.

آقابزرگ نسخه‌ای از کتاب الروضة البهية را دیده که نیای خاندان مبارک یعنی شیخ عبدالله بن ناصر بن حمیدان بن سالم بن حسین الاحسائی اصلاً الخطی الجارودی منزلاً، کتابت آن را در ۱۱۰۸ به پایان رسانده است. تملک شیخ مبارک بر نسخه به سال ۱۲۱۱ موجود بوده و سپس شیخ عبدالله بن مبارک در ۱۲۴۵ خود را مالک نسخه معرفی کرده است. نسخه اخیراً آقابزرگ نزد شیخ محمد حسن بن محسن بن شریف جواهری در نجف دیده است. برای شناخت بهتر این خاندان لازم است تا همه نسخه‌هایی که در تملک آنها بوده را گردآوری کرد. نکته دیگر اطلاعات مختلفی از نسخه‌های تحت تملک افراد این خانواده است که آقابزرگ در جاهای مختلف آثارش یعنی الذریعه و طبقات آورده است. بخش مهمی از کتابخانه شیخ عبدالله بن مبارک جارودی بعدها به تملک سید خلیفه احسائی درآمده که به برخی از این موارد آقابزرگ در شرح حال شیخ عبدالله جارودی اشاره کرده، و به تفاریق نیز در ضمن مجموعه حاضر نسخه‌هایی مختلفی از این خاندان علمی احسائی قطفی سخن رفته است.

خاندان آل مزیدی حله در احساء

روابط فرهنگی میان بحرین قدیم و عراق از همان ادوار کهن وجود داشته و همواره خاندان‌هایی از منطقه بحرین قدیم به عراق مهاجرت کرده و در شهرهای مختلف آنجا خاصه بصره سکنی گزیده‌اند و اطلاعات پراکنده اما درخور تأملی از این بیوتات در دسترس است. اما درباره مهاجرت خاندان‌های شیعه از عراق به بحرین قدیم، دانسته‌های بسیار

۱. در شرح حال شیخ عبدالله بن مبارک (طبقات اعلام الشيعة: الكرام البررة، ج ۱۱، ص ۷۸۸)، عبارت اخیر «الاجامی اصلاً» آمده است که شاید تصحیف چاپی باشد. در هر حال باید این نسخه را یافت و دید که در اصل کلمه چه بوده است.

۲. آقابزرگ همین مطالب را به شکل تکمیلی و جزئیات بیشتری نیز در شرح حال شیخ عبدالله بن مبارک جارودی آورده است. بنگرید به: طبقات اعلام الشيعة: الكرام البررة، ج ۱۱، ص ۷۸۷-۷۸۹.

اندکی در اختیار ما قرار دارد.^۱ از میان خاندان‌های امامیه مهاجر به احساء که به تازگی و به واسطه انتشار فهرست نسخه‌های خطی در تملک آنها اطلاعات قابل تأملی در اختیار ما قرار گرفته، خاندان آل مزیدی است که توسط استاد ارجمند و دوست گرامی احمد علی مجید حلی با عنوان فهرس مخطوطات مكتبة آل المزیدی (في دولة الكويت) (کویت، ۲۰۲۲/۱۴۴۳) منتشر شده است.

فهرست نسخه‌های خطی منتشر شده خاندان مزیدی مشتمل بر معرفی ۱۲۳ نسخه خطی است، اما این نسخه‌ها به دلایل چندی اهمیت بسیار فراوانی دارند و نکات بسیار مهمی درباره خاندان‌های منطقه بحرین قدیم در بردارند که در ادامه به آن خواهیم پرداخت. نخست بهتر است تا مطالبی درباره خاندان آل مزیدی ارایه شود؛ خاندانی مهم در کویت که متاسفانه اطلاعات مربوط به آنها از نگاه تیزبین صاحب الذریعه و طبقات اعلام الشیعة بدور مانده است.

قدیمی‌ترین فرد شناخته شده این خانواده فردی است به نام عبدالله بن موسی بن ابراهیم مزیدی که سرسلسله خاندان بر اساس اسناد و مدارک موجود است. وی بعد از انجام حج و در راه بازگشت به دعوت اهالی احساء به آنجا رفته و در شهر هفوف و محله نعائل (النعائل الشرقي) سکنی گزیده است. تاریخ دقیق سفر اخیر او و اقامت در هفوف دانسته نیست، اما نام وی به عنوان یکی از شاهدان مبیعه نامه ای به تاریخ ۱۸ رجب ۱۱۸۲ و متنی دیگر از جمادی الاولی ۱۱۸۶ در دست است که نشان از این دارد او باید مدتی پیش از دو تاریخ اخیر در هفوف سکنی گزیده باشد. وی فرزندی به نام محمد دارد

۱. در کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی به شماره ۵۳۶ نسخه‌ای از کتاب الارشاد شیخ مفید موجود است که فردی به نام محیی الدین بن احمد بن محیی الدین علی بن ایوب بصری اصلاً بحرانی مسکناً از کتابت آن در روز یکشنبه ۱۹ رجب ۹۴۷ فراغت حاصل کرده است. وی از جمله افرادی از بصره است که به بحرین رفته و در آنجا سکونت گزیده است. اطلاع دیگری از وی نیافتیم. در کتابخانه خاندان ابراهیمی کرمان به شماره ۲۰۱۶ مجموعه‌ای موجود است که محمد بن سلیمان بن عبدالعزیز بن احمد بحرانی اصل بصری مسکن، کتابت بخشی از آن را در روز چهارشنبه ۱۶ جمادی الاولی ۱۰۶۳ به پایان برده است. بنگرید به: فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد یکم (کتابخانه خصوصی اهدایی زین العابدین ابراهیمی)، ص ۴۵۲-۴۵۳.

که مطلب خاصی درباره او دانسته نیست، اما از وی دو پسر به نام‌های حسین بن محمد مزیدی و موسی بن محمد مزیدی را می‌شناسیم. شیخ حسین مزیدی به بصره مهاجرت کرده و آنجا اقامت گزیده و عهده دار امور دینی بوده و شیخ موسی نیز به کویت مهاجرت کرده و ماندگار شده است.

شیخ حسین مزیدی متأثر از افکار و اندیشه‌های شیخ احمد احسائی بوده و نقش مهمی در بسط افکار وی در بصره داشته است. تاریخ دقیق مهاجرت او به بصره دانسته نیست، اما باید بعد از ۱۲۴۱ باشد، چرا که متنی نوشته شده در احساء در دست است که شیخ حسین مزیدی در تاریخ اخیر به عنوان شاهد نامش را در کنار آن نوشته است. شیخ حسین مزیدی آثار چندی نگاشته که از جمله آنها باید به کتاب برهان الحق و نهج الصدق اشاره کرد که در کنار شرح برخی احادیث دشوار، کتابی در بیان عقاید شیخیه و دفاع از آنها می‌باشد و نگارش آن را در عصر جمعه هفتم شعبان ۱۲۹۴ به پایان رسانده است. همچنین مزیدی کتاب دیگری به نام هداية المسترشدين في التحكم بين الحاج محمد خان الكرمانی و الشيخ محمد باقر الهمدانی دارد و سعی کرده تا در کتاب اخیر ایرادات همدانی بر شیخیه را پاسخ دهد. تاریخ نگارش کتاب اخیر اندکی پیش از درگذشت او در روز سه شنبه ششم ذی حجه ۱۳۰۰ است و نسخه‌ای مهم از آن در کتابخانه خاندان ابراهیمی کرمان به شماره ۱۶۴۰ موجود است که محمد جعفر بن حسن بن جعفر خویی از کتابت آن در سلخ ربیع المولود ۱۳۰۱ فراغت حاصل کرده است. شیخ حسین مزیدی در اواخر ۱۳۰۱ درگذشت و در یکی از رواق‌های صحن حرم حضرت عباس علیه السلام در کربلا به خاک سپرده شد.^۱

بعد از وی فرزندش محمد حسن مزیدی (متوفی ۱۳۰۷) جانشین پدر در بصره شد و زعامت شیخیه آنجا را بر عهده گرفت. پس از وی برادرش محمد طاهر بن حسین مزیدی بعد از آنکه بخشی از تحصیلات خود را نزد پدرش گذراند، در ۱۳۰۶ به کرمان مهاجرت کرد و دو سال نزد شیخ محمد خان بن محمد کریم خان کرمانی (متوفی ۱۳۲۴) به تحصیل

۱. درباره شیخ حسین مزیدی بنگرید به: محمد علی حرز، أحسائیون مهاجرون، ص ۳۰۹-۳۱۳.

پرداخت و سپس به بصره بازگشت و بعد از درگذشت برادرش زعامت شیخیه بصره را عهده دار شد. تا آنکه در دهم ذی الحجة ۱۳۳۸ در بصره درگذشت.

مهاجرت موسی بن محمد بن عبدالله بن موسی بن ابراهیم مزیدی به کویت که بر اساس اسناد موجود پیش از ۱۲۶۴ بوده، باعث شد تا خاندان آل مزیدی جایگاه خاصی در کویت پیدا کنند که تا به امروز نیز تداوم داشته است. در میان افراد خاندان آل مزیدی ساکن در کویت، شیخ ابراهیم بن محمد بن موسی مزیدی شخصیت مهمی است. وی در ۱۲۹۴ دیده به جهان گشود و بعد از خواندن مقدمات در زادگاهش کویت به نجف مهاجرت کرد و بعد از اتمام تحصیلاتش به کویت بازگشت و زعامت و قضاوت شیعیان کویت را تا هنگام درگذشتش در ۱۳۷۹ برعهده داشت. بعد از وی فرزندش حبیب بن ابراهیم مزیدی جانشین پدر شد و از چهره‌های بسیار مشهور و خطیبان برجسته گردید.

نسخه‌هایی از کتابخانه خاندان آل محسنی

از نتایج سیطره و هابیان بر احساء، مهاجرت شماری از خاندان‌های مختلف شیعه از آنجا به عراق و ایران بوده است که از میان آنها می‌باید به شیخ حسن بن احمد بن محسن محسنی احسائی اشاره کرد. آقابزرگ شرح حال شماری از این خاندان را در طبقات اعلام الشیعة: الکرام البررة براساس نسخه‌های خطی که زمانی در تملک افراد این خاندان بوده، آورده است. نسخه‌های اخیر بخشی از کتابخانه خانوادگی شیخ حسن محسنی بوده که تا مدت‌ها در میان خاندان او باقی بوده اما در نهایت بخشی از آن تلف شده و بخش دیگری پراکنده شده و احتمالاً شمار اندکی از نسخه‌های کتابخانه او هنوز در میان احفاد و اعقاب او باشد، جز آنکه اطلاعی از آنها منتشر نشده است.^۱

آقابزرگ شماری از نسخه‌های خطی این کتابخانه را در نجف دیده که زمانی در تملک شیخ حسن محسنی بوده و براساس آنها نکاتی درباره شرح حال وی و فرزندانش آورده است. آقابزرگ در میان نسخه‌های خطی کتابخانه شیخ محمد جواد جزائری در نجف،

۱. درباره کتابخانه خاندان محسنی و شیخ احمد محسنی بنگرید به: محمد علی حرز، أحسائون مهاجرون (بیروت: دار المحجة البيضاء، ۲۰۱۰/۱۴۳۱)، ص ۱۲۹-۱۳۸، ۲۹۷-۳۰۴.

مجموعه ای مشتمل بر آیات الاحکام؛ شرح الشقشقیة؛ الامامة از شیخ عبدالنبی جزائری و تنزیة الانبیاء از سید مرتضی را دیده که زمانی در تملک شیخ احمد بن محمد بن محسن احسائی بوده و تاریخ تملک ۱۲۳۵ بر آن موجود بوده است. نسخه بعدها در تملک فرزند وی شیخ حسن محسنی و نواده اش شیخ موسی بن حسن محسنی بوده است. شیخ موسی محسنی تاریخ تملک ۱۲۶۱ را بر نسخه ثبت کرده است.

آقابزرگ نسخه‌ای از کتاب الرجال الکبیر را نزد سید محمد موسوی جزائری در نجف دیده که شیخ احمد محسنی در تملک داشته و تاریخ ۱۲۴۵ بر آن درج شده است. آقابزرگ تاریخ درگذشت شیخ احمد محسنی را ۱۲۴۷ ذکر کرده است.^۱ آقابزرگ شرح حال شیخ حسن محسنی را نیز بر اساس نسخه‌هایی که در تملک او بوده، آورده است. بر اساس نوشته آقابزرگ بر ظهر نسخه‌ای از کتاب شواهد العینی که زمانی در تملک شیخ حسن محسنی بوده، شجره نامه وی چنین آمده است:

«الشیخ حسن بن الشیخ أحمد بن الشیخ محسن بن الشیخ علی الأحسائی ابن محمد بن أحمد بن محمد بن حسین بن أحمد بن محمد بن خمیس بن سیف الأحسائی الغریفی^۲ الأصل الساکن فی الدورق».

فرزند وی شیخ موسی محسنی بر نسخه‌ای از کتاب الوافی لحل الکافی فی العروض و القوافی که در تملک پدرش بوده، در یادداشتی از وی چنین یاد کرده است:

«العالم النحریر الفاضل المتبحر الأوحد المؤمن المحقق المدقق ظهیر الملة والدين الشیخ حسن ابن الامام العالم العلامة النحریر الفهامة الورع التقی الزاهد العابد جمال الدین ابي المحامد أحمد المحسنی».^۳

از میان فرزندان شیخ حسن محسنی، شرح حال شیخ موسی محسنی به تفصیل بیشتری دانسته است و دلیل آن نیز چاپ کتاب الباکورة - منظومه‌ای در منطق - از اوست.

۱. بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعة: الکرام البررة، ج ۱۰، ص ۱۰۷-۱۰۸.

۲. به نظر الغریفی، تصحیف القرینی باشد.

۳. شیخ موسی محسنی در آخر نسخه‌ای از کتاب الأسباب و العلامات نیز پدرش را چنین توصیف کرده است: «العالم المتبحر الأوحد المؤمن ظهیر الملة والدين المحقق الشیخ حسن المحسنی الهجری».

در کتاب اخیر شرح حال او و فهرستی از تألیفاتش آمده که همان مطالب را آقابزرگ در شرح حال شیخ موسی محسنی آورده است. شیخ موسی محسنی اشاره کرده که ده سال در نجف ساکن بوده و نزد صاحب جواهر و شیخ علی کاشف الغطاء به تحصیل مشغول بوده است. آقابزرگ به برخی نسخه‌های خطی که در تملک شیخ موسی محسنی نیز بوده، اشاره کرده است.^۱ شیخ حسن محسنی مدتی در کویت اقامت داشته و بعدها به ایران مهاجرت کرده و در فلاحیه (دورق / شادگان) رحل اقامت افکنده است. چند نسخه‌ای از کتابخانه او که در ضمن مجموعه خاندان آل مزیدی باقی مانده، دلالت بر اقامت شیخ حسن محسنی در کویت و سپس مهاجرت او به فلاحیه دارد. ظاهراً علت مهاجرت شیخ حسن محسنی از کویت به فلاحیه، شیوع طاعون در آنجا به سال ۱۲۴۶ باشد که باعث شد تا افراد مختلفی از آنجا مهاجرت کنند. بر ظه‌نسخه‌ای از کتاب قواعد الاحکام علامه حلی به شماره ۳۷ کتابخانه آل مزیدی این یادداشت از شیخ حسن محسنی آمده است:

«هذا كتاب القواعد النصف الأول من الوقف الذي في بندر الكويت، وقفه ابن صفوان^۲، نقلناه نحن إلى نظرنا في الفلاحية استصلاحاً للوقف، ومتى حصل في الكويت من ينتفع به ردناه، وبالجمله الكتاب على نظرنا ليعلم ذلك، وكتب المحسن بن المرحوم الشيخ أحمد بن حسن الأحسائي وحرر في صفر ۱۲۵۷، فلعن الله المغير والمبدل والبائع والغاصب والفاعل على غير نظرنا وكفى بالله شهيداً».

شیخ حسن محسنی بر ظه‌نسخه‌ای از کتاب الروضة البهية یادداشت دیگری نیز در خصوص وقفیت نسخه براهل کویت نوشته و به شماری از دیگر نسخه‌هایی که آنها نیز وقف براهل کویت بوده‌اند، چنین سخن گفته است:

«ليعلم أن هذا الكتاب مع نصف القواعد الأول والشرائع وأصول الكافي من الوقف الذي في

۱. بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشيعة: الكرام البررة، ج ۱۲، ص ۵۲۵-۵۲۷.

۲. وی حاجی محمد بن صفوان است که نامش بر ظه‌نسخه کافی شماره ۱۰ مجموعه خاندان آل مزیدی آمده است (وقف الرجل الأكرم حاجی محمد بن صفوان). شاید فرد اخیر پدر مالک مجموعه ۷۱ خاندان مزیدی یعنی علی بن محمد بن صالح الصفوانی با تاریخ تملک ۱۱۹۴ باشد. متن وقف نامه مزرعه‌ای در قطیف به تاریخ ۱۱۹۶ در دست است که یکی از شاهدان آن علی بن صالح صفوانی است. متأسفانه اطلاع بیشتری درباره هر دو فرد اخیر تاکنون یافت نشده است.

بندر الكويت الذي يقال إنه محبس على أهل الكويت؛ ولما لم يوجد في الكويت من هو أهل للانتفاع به نقل إلى بلاد الشيعة أنار برهانهم؛ لئلا يتعطل، والنظر فقه كما في غيره من الوقوف لوالي الحسبة الشرعية ليتحرى المصلحة، وقد رأينا المصلحة دفعه إلى الولد الأعز الشيخ صالح الدلني لينتفع به ولا يخرج من بلد الفلاحية وليجري نظرنا دائها فيه وكتب الحسن ابن المرحوم المقدس الشيخ أحمد بن المرحوم الشيخ محسن الأحسائي مجرباً لهذا الكتاب على الشرط المزبور فلعن الله المغيّر والمبدل والبائع والغاصب والمجرله على غير هذا النص الذي قرناه وكتب غرة صفر سنة ١٢٥٧، وكفى بالله شهيداً».

بر نسخهٔ اخير مهراوبا عبارت «حسن بأحمد محسن ١٢٥٢» نیز موجود است. از ديگر نسخه‌های کتابخانهٔ خاندان محسنی موجود در میان مجموعهٔ خاندان مزیدی، نسخه‌ای از کتاب رشف الشرابات السنية من نسج ألفاظ الأجرومية به شماره٧ است که فردی به نام سيد شرف بن هاشم در پگاه روز چهارشنبه ٢٤ جمادى الثانى ١١٢٦ کتابت آن را به پایان برده است. نسخهٔ زمانی در تملك شخصی به نام ناصر بن عبدالله در ١٢٠٥؛ صالح بن على مکی احسائی در ١٢٤٣ و شيخ احمد بن محمد بن محسن محسنی پدر شيخ حسن محسنی بوده است. همچنین نسخه‌ای از تفسیر علی بن ابراهیم قمی به شماره١١ در همان کتابخانه موجود است که تملك احمد بن محسن بن محسن محسنی به تاریخ ذی حجهٔ ١٢٠٤ بر آن موجود است: (باسم الله؛ قد انتقل إليّ هذا التفسير العظيم بالبيع البتي صحيح في شهر ذي الحجة تريا احد شهور السنة ١٢٠٤ وانا الأقل احمد بن محمد بن محسن). نسخه‌ای از کتاب الدرالمسلوك احمد بن حسن حرعاملی به شماره١٦ در کتابخانهٔ آل مزیدی موجود است که تاریخ فراغت از کتابت ١٦ ربيع الاول ١٠٩١ را دارد. نسخهٔ اخير توسط فردی وقف شده و متولی آن شيخ موسى محسنی است. وی در خصوص وقفی بودن نسخه و متولی بودن خودش بر آن دو یادداشت بر نسخه نوشته که چنین است:

«بسم الله الرحمن الرحيم؛ هذا الكتاب وقف ... لواقفه والنظرفيه والولاية عليه لأقل العباد عملاً وعلماً أكثرهم ذنوباً وزللاً المحتاج إلى عفوربه الغني موسى بن العالم الأوحده ظهير الملة والدين الشيخ الأكبر الشيخ حسن ابن المولى الإمام العالم العلامة الفهامة المحقق الأوحده الزاهد العابد الورع التقي جمال الدين أبي المحامد الشيخ أحمد المحسنی قدس سره ... والحمد لله كما

هو أهله، وصلى الله على خير خلقه محمد وآله»؛ «بسم الله؛ والحمد لله وصلى الله على نبينا محمد الأمين وعترته الطاهرين. وبعد هذا الكتاب وقف صحيح شرعي مؤبداً إلى أن يرث الله الأرض ومن عليها، ولعن الله البايع والشاري والمحرف والمبدل، فمن بدله بعد ما سمعه، فإن أثمه على الذين يبدلونه والله سميع عليم، وصلى الله على محمد وآله الطاهرين في سنة ١٢٦٢».

چند نسخه‌ای از کتابخانه شیخ صالح بن علی بن مکی احسائی بحرانی

درباره بسیاری از عالمان منطقه بحرین قدیم، تنها مرجع و منبع دانش و اطلاع ما، تملکات و یادداشت‌های آنها بر نسخه‌های خطی است که زمانی در تملک آنها بوده است. از جمله این عالمان فردی به نام صالح بن علی بن مکی احسائی بحرانی است. خوشبختانه چند نسخه خطی در میان نسخه‌های خاندان آل مزیدی موجود است که درباره این عالم احسائی نکات قابل تأملی در اختیار ما قرار می‌دهد؛ نسخه‌هایی که کتابت شده توسط صالح بن علی مکی و نسخه‌هایی که در تملک او بوده‌اند.

نسخه‌ای از کتاب نفحة الهدایة و رشحة النهاية نوشته عبدالله بن صالح سماهیجی (متوفی ۱۱۳۵) به شماره ۴۲ در کتابخانه آل مزیدی موجود است، که فردی به نام علی بن موسی بن جعفر بحرانی از کتابت آن در سوم جمادی الاولی ۱۱۳۳ یعنی اندکی بعد از تألیف کتاب توسط سماهیجی کتابت کرده است. سماهیجی نگارش کتاب را در عصر روز چهارشنبه ۲۸ ربیع الثانی ۱۱۳۳ در خانه ریس محمد حسین شهری در بوشهر و در راه رفتن به بندر گنگ برای دیدار پدرش به اتمام رسانده است. علی بن موسی بن جعفر کتاب را نزد سماهیجی خوانده و بر همین اساس مشخص می‌شود که وی یکی از شاگردان و ملازمان سماهیجی بوده است. نسخه در ۱۲۴۳ در تملک فردی به نام صالح بن علی بن مکی بوده است. بعد از وی درباره مالکان نسخه اطلاعی نداریم، تا آنکه شخصی به نام عبدالله بن مبارک بن علی بن عبدالله بن ناصر بن حسین بن حمیدان خطی نسخه را در محرم الحرام ۱۳۱۸ خریداری کرده است.

بر اساس مطالب آمده در انجامه نسخه‌ای از شرح الزيارة الجامعة الکبيرة شیخ احمد احسائی که شیخ صالح بن علی بن مکی بحرانی کتابت آن را در پگاه روز چهارشنبه

میراث

ملاحظات و تصحیحات (۱۷)

نهم شوال ۱۲۳۵ به پایان رسانده و به شماره ۶ در کتابخانه آل مزیدی موجود است، می دانیم که وی بحرانی الاصل یعنی اهل مکانی در جزیره اوال بوده و پدرش - علی بن مکی بحرانی - پیش از تولد او به احساء مهاجرت کرده و او در احساء دیده به جهان گشوده است. صالح بن علی بن مکی بعدها و پیش از تاریخ ۱۲۳۵ از احساء به بصره مهاجرت کرده و در آنجا سکنی گزیده است. وی در اشاره به این مطالب در انجامة نسخه اخیر چنین نوشته است:

«تمّ هذا الشرح بقلم الفقير إلى ربه الغني تراب أقدام اخوانه المؤمنين صالح بن علي بن مكي البحراني أصلاً والأحسائي مولداً، والبصرة منزلاً، غفر الله له ولوالديه، ضحوة الأربعاء تاسع وعشرين من شهر شوال سنة ۱۲۳۵».

بر نسخه اخیر یادداشتی به تاریخ ۱۲۴۳ از صالح بن علی به چشم می خورد که دلالت بر حیات او تا این تاریخ دارد. نکته مهمی که در این نسخه و چند نسخه دیگری - که زمانی در تملک صالح بن علی بن مکی بوده - آمده این است که بعد از مرگش شماری از نسخه های کتابخانه او را شیخ محمد بن عبد علی آل عبد الجبار خریداری کرده و وقف نموده است. بر نسخه اخیر یادداشتی از شیخ محمد بن عبد علی آل عبد الجبار قطیفی است که در آن از وقف کتاب بر فرزندانش عبد الله و حسن، سپس عالمان از خاندان آنها و بر شیخ محمد بن علی صحاف، عالمان یزد و کسان دیگری آمده است. شاهدان وقف اخیر شیخ حسن بن سلطان بن خلیفه احسائی، علی بن صالح و حسین بن محمد مزیدی ذکر شده اند. متن وقف نامه اخیر چنین است:

«بسم الله الرحمن الرحيم؛ قد أقف الأجل الأجد العالم العامل والفاضل الكامل شيخنا ومقتدانا الشيخ محمد بن المقدس المرحوم الشيخ عبد علي بن عبد الجبار، هذا الكتاب على ابنه عبد الله وحسن، ثم على العلماء من إخوانهم من أبيهم، وعلى العلماء من أولادهم جمعياً، وهكذا بطناً بعد بطن، وعلى الشيخ محمد بن الشيخ علي الصحاف، وعلى علماء يزد، ولا يخرج منها، فإن انقطعوا فعلى علماء مشهد الرضا عليه السلام، ولا يخرج منها، ثم على علماء الفرقة، حيث كانوا، وجعل الولاية لنفسه مدة حياته، ثم لاصح طبقة ووقت، حتى لا يخفى بمحضر جماعة من المسلمين قربة إلى الله. بمشهد علي بن صالح وشهد بما رسم الأقل حسن

بن سلطان، وشهد حسين بن محمد المزيدي وغيرهم»^۱.

به واقع یکی از نکات مهم دیگر دربارهٔ مجموعهٔ خاندان مزیدی اشتغال آنها بر همین نسخه‌ها از کتابخانهٔ شیخ محمد بن عبدعلی آل عبدالجبار قطیفی است. نسخه‌ای از کتاب التحفة القوامية في فقه الامامية تأليف ميرزا قوام الدين محمد بن محمد مهدي حسيني سيفي که تأليف آن را در قزوین به سال ۱۱۱۲ به پایان رسانده، به شمارهٔ ۲۱ در کتابخانهٔ آل مزیدی موجود است که صالح بن علی بن مکی احسائی کتابت آن را در صبح روز نهم ربیع الاول ۱۲۳۹ به پایان رسانده است و در انجامهٔ نسخه در اشاره به مطلب اخیر چنین نوشته است:

«... فرغت من تسويدها وأنا الأقل الجاني تراب أقدام اخواني المؤمنين صالح بن علي بن مكي الأحسائي، غفر الله لوالديه ولكافة المؤمنين، ضحى اليوم التاسع من شهر ربيع الأول سنة ۱۲۳۹، التاسعة والثلاثين بعد المائتين والألف».

مهر دایره ای با سجع «عبده صالح بن علی» نیز بر نسخه موجود است و در کنار انجامه یادداشت کوتاهی با عبارت «ملکه الاقل صالح بن علی مکی الاحسائی» نیز در بالای مهر وی نوشته شده است.

شیخ عبدالله بن محمد ابودندن و دو نکته دربارهٔ او

در میان نسخه‌های کتابخانهٔ خاندان آل مزیدی نسخه‌ای از کتاب کافی مشتمل بر بخش اصول به شمارهٔ ۹ موجود است که اهمیت خاصی دارد. نسخه در قرن دهم کتابت شده و فردی به نام «محمد ابن المرحوم الحاج علی بن ...» در ۱۹ شعبان ۱۱۸۷ بر علماء امامیه وقف کرده است. نام چند تن از عالمان به عنوان شاهد بر وقف آمده است؛ محمد بن احمد بن مهنا، ابراهیم بن محمد بن مهنا و حسن بن عبدالله بن علی. متن وقف نامه را

۱. شاهدین بروقف نامه شاگردان برجستهٔ شیخ محمد بن عبدالجبار هستند. دربارهٔ حسن بن سلطان که شماری از آثار استادش به خط او موجود است، اطلاعات خوبی در دست است، اما اینکه شیخ حسین بن محمد مزیدی نیز از شاگردان شیخ محمد بن عبدالجبار بوده، اطلاع جدیدی است. برای فهرستی از شاگردان محمد بن عبدالجبار بنگرید به: نزار آل عبدالجبار، الشیخ محمد آل عبدالجبار القطیفی، ص ۳۲-۳۳.

عبدالله بن محمد ابودندن دورقی کتابت کرده است.^۱

عبدالله بن محمد ابودندن از عالمان احسائی مهاجر به ایران است، که بعدها فرزندش شیخ یاسین یک چندی به سیرجان رفته و نزد شیخ عبدالمحسن لویمی تحصیل کرده است. اینکه در متن اخیر از شیخ عبدالله، با شهرت دورقی یاد شده، نشان از این دارد که وی یک چندی در دورق اقامت داشته است. مطلبی که درباره آن اطلاعی در دست نبود. از دیگر مطالبی که به تازگی درباره شیخ عبدالله ابودندن بدست آمده، متن طلاق نامه ای است که او نوشته و بر صحت آن در جمادی الثانی ۱۱۹۴ گواهی داده است. در میان اسناد موجود نزد خاندان آل مزید کویت، متن این وثیقه موجود است. از دیگر گواهان متن طلاق نامه، شیخ عبدالله بن محمد بن غدیر است. متن طلاق نامه اخیر چنین است:

«باسم الله؛ برابح عشر شهر جمادی الثانية سنة ۱۱۹۴، الرابعة والتسعين والمائة والألف، طلق موسى بن محمد، ستوت بنت حليلة علي الخواجي، بوكالته عنه طلقة واحدة، بعد سؤالها عن حالها وأنها في محل الطلاق، بحضور جماعة من المسلمين. شهدت الطلاق وأنا الأقل عبدالله بن محمد بن غدیر - و مهر او با سجع عبدالله آل غدیر ۱۱۹۴ نیز بر متن سند موجود است - وقع الطلاق عنه من الأقل عبدالله بن محمد الدندن عني عنهم»^۲.

شیخ احمد بن حسن آل جلواح بصری

مجموعه ای مشتمل بر هدی الوصول الی معرفة الاصول شیخ محمد بن عبدعلی آل عبدالجبار قطیفی که رساله ای مختصر در اصول خمسه می باشد؛ النافع یوم المحشر فاضل مقداد سیوری؛ رساله الصیام از محمد بن عبدعلی آل عبدالجبار (متوفی ۱۲۵۲) و

۱. در کتابخانه مدرسه ولیعصر تبریز به شماره ۱۴، نسخه ای از کتاب الارشاد شیخ مفید موجود است که کاتب آن، احمد بن حسن بن احمد بن مهنا حسینی هجری است که جزء اول کتاب را در ۱۸ جمادی الثانی ۹۹۰ و جزء دوم را شنبه ۳۰ جمادی الثانی ۹۹۰ به پایان رسانده است. کاتب اخیر درباره نسخه اساس کتابش اشاره کرده نسخه ای شامل اجازه شیخ مفید به یکی از شاگردانش به نام ابو عبدالله محمد بن عبدالله عبدی بحرانی بوده است. کاتب اخیر احتمالاً باید جد دو فرد نخست مذکور در وقف نامه به عنوان شاهد باشد. بنگرید به: مصطفی درایتی، فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، ج ۳، ص ۱۰۵.

۲. متن این طلاق نامه را استاد محمد علی حرز منتشر کرده است.

الرسالة الرضاعية از هموبه شماره ۵۹ در کتابخانه آل مزیدی موجود است. این مجموعه را عالمی از احساء به نام احمد بن حسن بن علی بن کتاب بن اطرین بن جلواح احسائی بصری در ۱۲۴۵ کتابت کرده است. وی در پایان هر کدام از آثار آمده در مجموعه اخیر، به تاریخ و نام خود اشاره کرده است.

او کتابت رساله اول مجموعه - هدی الوصول - را در روز هفتم شوال ۱۲۴۵ به پایان رسانده و از خود به «أحمد بن حسن بن علی بن کتاب بن اطرین بن جلواح الأحسائی القاری أصلاً، والدالوی منشأ والبصری مسکناً» یاد کرده که با تفاوت‌هایی در تاریخ فراغت از کتابت در انجامه‌های دیگر رساله‌های مجموعه تکرار شده است. از وی نامی در طبقات اعلام الشیعة نیافتیم که البته طبیعی است، چرا که اطلاع چندانی از وی در دست نیست، هر چند خاندان آل جلواح از بیوتات نامور و صاحب آوازه در احساء هستند، که نام و نشان برخی از آنها به عنوان شاهد در برخی سجلات شرعی باقی مانده است.

درباره شیخ احمد بن حسن آل جلواح اطلاع خاصی در دست نیست، اما به نظر می‌رسد که علت توجه او به کتابت رساله‌های شیخ محمد بن عبدعلی آل عبدالجبار قطیفی این باشد که وی از شاگردان او باشد. تعابیر اخیر دلالت بر این دارد که خاندان او اهل روستای قاره بوده‌اند و سپس پدرش به دالوه که در نزدیکی کوه مشقر قرار دارد و از روستای‌های هفوف است، مهاجرت کرده و او در آنجا بزرگ شده است. وی سپس خود به بصره مهاجرت کرده است؛ شهری که از ایام کهن اهالی احساء هنگام مهاجرت به عراق

۱. روستای دالوه در جنوب غربی جبل قاره است و از عالمان اهل آنجا شیخ ابراهیم بن محمد احسائی دالوی را می‌شناسیم، که یادداشت تملک او بر مجموعه ۶۹۲ کتابخانه مسجد اعظم قم موجود است: (هذا الكتاب في ملك ابراهیم بن محمد الأحسائی الدالوی). بنگرید به: محمد علی حرز، المخطوط الأحسائی، ص ۱۷۵-۱۷۶. ظاهراً ابراهیم بن محمد دالوی که نامش در اینجا آمده، کسی باشد که زمانی مالک نسخه‌ای از شرح حکمة الاشراف بوده و در آنجا نام وی به شکل کاملتری ابراهیم بن محمد بن حسن احسائی دالوی آمده است: (تملكه الفقیر إلى الله ابراهیم بن محمد بن الشیخ حسن الأحسائی الدالوی). نسخه اخیر در ۱۰۹۳ کتابت شده است. نسخه بعدها در تملک محمود بن محمد کردی شافعی بوده که یک چندی در احساء اقامت داشته و از شاگردان ابوبکر بن محمد ملا (متوفی ۱۲۷۰) بوده است. به نظر می‌رسد که ابراهیم بن محمد دالوی پیش از محمود کردی می‌زیسته است. بنگرید به: محمد علی حرز، المخطوط الأحسائی، ص ۲۲۲-۲۲۳.

میراث

ملاحظات و تصحیحات (۱۷)

آنجا را به عنوان یکی از سکونت گاه‌های خود انتخاب می‌کرده‌اند. وی در آخرین رسالهٔ مجموعه یعنی رسالهٔ الرضاغیة شیخ محمد بن عبدعلی آل عبدالجبار، در اشاره به زمان و نام خود به عنوان کاتب چنین نوشته است:

«... و كان الفراغ من تسويد هذه الرسالة نهار العشرين من شهر شوال الخامسة والأربعين ومائين وألف، بقلم الفقير الحقير إلى الله المذنب الخاطي المقصرتاب أقدام المؤمنين أحمد بن حسن بن علي بن كتاب بن اطريرف بن جلواح الأحسائي غفرالله له ولوالديه والمؤمنين والمؤمنات».

شیخ علی بن عبدالحسین بلادی بحرانی

در کتابخانهٔ دانشکدهٔ الهیات مشهد به شمارهٔ ۱۴۸۰ نسخه‌ای از تفسیر جوامع الجامع فضل بن حسن طبرسی موجود است، که عالمی به نام علی بن عبدالحسین بن احمد بن سلیمان بن احمد بن حسین بن سیف احسائی بلادی کتابت آن را در ۲۶ محرم ۱۰۹۷ به پایان برده و در انجامهٔ نسخه بدون اشاره به مکان فراغت از کتابت نسخه، چنین نوشته است:

«بعون الله وحسن توفيقه واتفق الفراغ منه يوم السادس والعشرون من شهر محرم الحرام سنة سبع وتسعين و الف من الهجرة النبوية على مهاجرها أفضل الصلوات وأكمل التحيات وعلى أهل بيته الطاهرين على يد الأقل الأذل غريق بحر الخطايا والذنوب وأسیر المعاصي والحبوب علي بن عبدالحسين بن أحمد بن سليمان بن أحمد بن حسين، عفا الله عنهم وجميع المؤمنين والمؤمنات أمين».

محتمل است که وی اهل روستای بطالیا احساء که به بلاد یا بلاد ابن بطال - نام بانی آن شهرت دارد - بوده باشد، یا آنکه اهل بلاد قدیم جزیرهٔ اوال. متأسفانه دربارهٔ کاتب نسخه و اینکه در کجا اقامت داشته، اطلاعی نداریم، شاید وی از عالمان مهاجر احسائی به ایران بوده باشد. نسخه در تملک افراد مختلفی بوده و ظاهراً بعد از آنکه مدتی در ایران یا عراق بوده و سرانجام با توجه به مالکانی که نامشان بر نسخه آمده، یک چندی نیز افرادی از قطیف و احساء مالک نسخه بوده‌اند. نخستین فردی که نامش به عنوان مالک

نسخه آمده، فردی به نام محسن بن علی قزوینی در ۱۱۲۶ است. نسخه بعدها در تملک حسین بن علی بن صمد بن فارس و شیخ حسن بن شیخ عمران بن خلیفه احسائی در ۱۱۷۴ و تملک احمد بن حسن بن عمران از عالمان نامدار قطیفی و سرانجام در تملک شیخ احمد بن زین الدین احسائی با تاریخ تملک ربیع الثانی ۱۲۰۸ بوده است و همو نسخه را همراه با خود زمانی که به ایران مهاجرت کرده همراه داشته است. نسخه بعدها در تملک محمد تقی بن محمد بن حسین شریف در ۱۲۸۶ بوده است.^۲

اطلاع دیگری که از علی بن عبدالحسین احسائی بلادی در اختیار داریم، مربوط به نسخه‌ای از کتاب الاستبصار شیخ طوسی است که در کتابخانه دانشگاه بصره به شماره ۱۰۷ فهرست شده و علی بن عبدالحسین - در فهرست به خطا عبدالحسن خوانده شده است - بن احمد بن سلیمان بن احمد بن حسین بن سیف احسائی بلادی کتابت آن را در غره جمادی الآخری ۱۰۹۵ به پایان رسانده است.^۳

محمد بن منصور بن وحید احسائی و کتابت آثاری از شیخ بهایی

شهرت و نام شیخ بهایی (متوفی ۱۰۳۰) در همان روزگار زندگی‌اش باعث شده بود تا شماری از عالمان منطقه بحرین قدیم به شوق درک مجلس درس او به اصفهان مهاجرت کنند، که خوشبختانه نام و نشان برخی از این افراد را بر اساس نسخه‌هایی که کتابت کرده‌اند می‌دانیم. در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۵۹۰۰ نسخه‌ای از کتاب زبدة الاصول شیخ بهایی در دست است که ابراهیم بن خلیل الله زاهدی در ۱۰۲۴ کتابت آن را به پایان رسانده است. نسخه در اختیار فردی به نام محمد بن منصور صایغ احسائی بوده و او در

۱. عبارت تملک وی چنین است: «بسم الله الرحمن الرحيم؛ من ممتلكات راجی رحمة ربه المنيفة شیخ حسن بن شیخ عمران بن خلیفه سنة الرابع والسبعين بعد المائة والألف، لعن الله ناهبه وغاصبه».
۲. برای گزارشی از نسخه بنگرید به: محمود فاضل، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، ج ۲، ص ۶۲۴. محمد علی حرز، من خزائن الکتب الأحسائية: خزانه آل زین الدین الأحسائی، ص ۱۱۶-۱۱۸، ۱۶۶-۱۶۷.
۳. بنگرید به: عبد الجبار عبد الرحمن و مجبل لازم مسلم، «فهرس المخطوطات العربية المحفوظة فی المكتبة المركزية لجامعة البصرة»، المورد، المجلد الثامن، العدد الثالث، ۱۹۷۹/۱۳۹۹، ص ۳۶۵؛ محمد علی حرز، المخطوط الأحسائی، ص ۱۷۲-۱۷۳.

سراسر نسخه یادداشت‌های گاه مفصل در حاشیه کتابت کرده و در آخر آنها عبارت «منه سلمه الله» را افزوده، که نشان از این دارد وی تمام متن را نزد شیخ بهایی خوانده و مطالب نوشته شده یادداشت‌هایی است که شیخ بهایی در هنگام تدریس کتاب خود بر او و شاگردانش املاء کرده است. این نکته را محمد بن منصور صائغ در یادداشتی در کنار انجامه نسخه متذکر شده که نسخه حاضر را برای کتابخانه شیخ بهایی کتابت کرده و خود را شاگرد شیخ بهایی معرفی کرده و نوشته است:

«وَمَتَّ الحواشی المیمونة ... قلم الفقیر تراب اقدام الاثنی عشریة محمد بن منصور بن الصائغ اللحسائی برسم خزانه مؤلفها ومؤلف المتن، المشهور فی المشارق والمغرب بالفضل والعلم شیخ الاسلام والمسلمین وارث علوم الانبیاء والمرسلین خاتم المجتهدین شیخنا بهاء الملة والدنیا والدين محمد بن الحسين بن عبدالصمد الحارثي الهمداني ادام الله وجوده وكثرفي علماء الدين امثاله؛ هيات ان ياتي الزمان بمثله، ان الزمان بمثله لبخيل وكان الفراغ يوم السبت الثالث والعشرون من شهر جمادى الاول سنة ۱۰۲۴ والحمد لله رب العالمين وصلى الله على محمد وآله الطيبين الطاهرين».

نسخه اخیر به گونه ای کتابت شده تا امکان نگارش حواشی در اطراف آن بسهولت و قابل خواندن انجام شود.^۱ از سوی دیگر کسانی که این فرصت را نداشتند تا محضر شیخ را درک کنند، به میراث مکتوب شیخ بهایی توجه نشان داده در پی تحصیل کتابهای او یا کتابت آثارش بوده‌اند.^۲ به عنوان مثال در کتابخانه آیت الله مرعشی مجموعه ای به شماره

۱. تصویر انجامه نسخه در جلد پانزدهم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی (تصویر ۸۹) آمده است. آقابزرگ طهرانی (طبقات اعلام الشيعة: الكواكب المنتشرة، ص ۶۳۹) از محمد بن منصور بن وحید احسائی در رجال امامی قرن دوازدهم سخن گفته و به مجموعه ای از آثار مختلف که وی کتابت و مقابله کرده، اشاره کرده است. مجموعه اخیر بعدها در تملک حسین ماحوزی و سپس فرزندش محمد بن حسین ماحوزی و عبدعلی بن محمد ماحوزی بوده است. آقابزرگ مجموعه اخیر را در کتابخانه شیخ مشکور در نجف دیده است. برای شماری از آثار دیگر که محمد بن منصور صائغ احسائی کتابت کرده بنگرید به: محمد علی حرز، «العلاقة العلمية بين الأحساء وأصفهان في العصر الصفوي: الشيخ حاجي بن منصور الصائغ نموذجاً»، الساحل، العدد الثاني و الأربعون، السنة الثالثة عشرة، صيف ۲۰۱۹م، ص ۱۹-۲۳.

۲. بنگرید به: محمد علی حرز، «العلاقة العلمية بين الأحساء وأصفهان في العصر الصفوي: الشيخ

۸۲۸۸ موجود است که مشتمل بر الاثنا عشرية في الطهارة؛ في الصلاة؛ في الزكاة؛ الصوم والحج به همراه جهة القبلة؛ الاثنا عشرية في الصلاة صاحب معالم و حاشیه شیخ بهایی بر کتاب اخیر موجود است که توسط هاشم بن حسین بن عبدالرؤف حسینی موسوی احسائی کتابت کرده، که تاریخ‌های ذکر شده ای از نیمه شوال ۱۰۳۹ و دوازدهم شوال ۱۰۵۵ بر آن درج شده است.^۱

مجموعه ۸۷۶۳ کتابخانه آیت الله مرعشی مشتمل بر زبدة الاصول و خلاصة الحساب شیخ بهایی است که علی بن احمد بن محمد بن احمد احسائی بحرانی مشهور به وادی از کتابت زبدة الاصول در ششم رمضان ۱۰۵۵^۲ و خلاصة الحساب در هفتم محرم ۱۰۵۵ فراغت حاصل کرده است؛ هر چند وی اشاره ای به مکان کتابت نسخه نکرده، اما با توجه به اجازه درج شده در کنار انجامه زبدة الاصول توسط شیخ صالح بن عبدالکریم بحرانی برای کاتب، وی باید از جمله عالمان احسائی مهاجر به شیراز باشد. شیخ صالح بن عبدالکریم بحرانی بعد از خواندن زبدة الاصول اجازه ای به تاریخ ۱۹ شوال ۱۰۶۰ به علی بن احمد احسائی داده است. شیخ صالح بحرانی از کاتب نسخه با تعابیر «الشیخ الجلیل الفاضل الكامل التقی الشیخ علی» یاد کرده و از خواندن متن تمام کتاب در نزد خودش سخن گفته است. کاتب مجموعه اخیر از اقامت خود در مدرسه لطیفیه شیراز به

حاجی بن منصور الصائغ نموذجاً»، الساحل، العدد الثاني والأربعون، السنة الثالثة عشرة، صیف ۲۰۱۹، ص ۸-۲۹.

۱. ظاهراً مجموعه اخیر برای شیخ جعفر بن کمال الدین بحرانی کتابت شده باشد، کما اینکه در رساله سوم مجموعه یعنی الاثنا عشرية فی الزكاة تصریح شده است. سید هاشم بن حسین موسوی حسینی شاگرد شیخ جعفر بن کمال الدین بوده است. آقابزرگ نسخه ای از کتاب الروضة البهية را دیده که سید هاشم احسائی از کتابت جلد اول آن آغاز رمضان ۱۰۴۷ فراغت حاصل کرده است. ظاهراً وی و محمد بن خواجه عبدالحسین بن معن بغدادی کتاب را نزد شیخ جعفر بن کمال الدین بحرانی خوانده باشند. بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشيعة: الروضة النضرة، ج ۸، ص ۶۳۱-۶۳۲.

۲. انجامه زبدة الاصول بسیار کوتاه است و تنها مشتمل بر تاریخ فراغت از کتابت نسخه است: (... و فرغ من سواد بياضه ورقم حروفه ... فقير ربه واسير ذنبه تراب اقدام المؤمنین علي بن احمد الاحسائي الشهير بالوادي في يوم السادس من شهر رمضان المبارك سنة ۱۰۵۵ هجرية).

تاریخ ربیع الاخر ۱۰۴۸ سخن گفته و بخشی از مواریت حبل المتین را در مجموعه اخیر کتابت کرده است.

در کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران به شماره ۱۸۴ موجود است که بخش مهمی از آن در ۱۰۴۲ توسط فردی احسائی به نام محمد بن منصور بن وحید احسائی کتابت شده است.^۱ به احتمال بسیار، وی باید از همان دسته عالمان احسائی مهاجر به اصفهان باشد که تا بعد از درگذشت شیخ بهایی نیز در آنجا اقامت داشته است. وی در پایان الإثنا عشریة الزکاة و الخمس، بدون اشاره به مکان فراغت از کتابت نسخه، تاریخ و زمان پایان استنساخ نسخه را چنین ذکر کرده است:

«تمت الرسالة الزکاتية رحمه الله ورضوانه على مؤلفها وکاتبها مع أخواتها السابقات لها، العبد الأقل محمد بن منصور بن وحید الأحسائي، وفرغ منها منتصف نهار الأحد الرابع من شهر ربیع الأول سنة ۱۰۴۲، اثنین وأربعین بعد الألف من الهجرة النبوية المصطفوية على مهاجرها أفضل الصلاة وأشرف التحیات وآله الطاهرين وسلم تسليماً كثيراً والحمد لله أولاً وآخراً».

نسخه اخیر بعدها در تملک عالم احسائی، حسن بن علی بن ابراهیم بن شیخ حسن آل فاضل احسائی بوده که نام وی در شماری از اسناد شرعی با تاریخ‌های ۱۱۹۱، ۱۱۹۳ و ۱۱۹۵ آمده است. او دو یادداشت بسیار کوتاه در خصوص تملک خود بر مجموعه نوشته است که متأسفانه فاقد تاریخ است: (کیف أقول في ملكي ولله ملك السموات والأرض، وأنا الفقير إلى الله حسن بن علي بن إبراهيم بن حسن آل فاضل؛ مالکة الفقير إلى الله الغني حسن بن علي بن إبراهيم بن حسن آل فاضل). بعد از وی نسخه به تملک شیخ علی بن احمد بن زین الدین احسائی درآمده است.

عالمان بحرین قدیم و نسخه‌های کهن از میراث امامیه

نسخه‌های خطی فراوانی در منطقه بحرین قدیم وجود داشته که در گذر زمان این نسخه‌ها

۱. برای گزارشی از مجموعه ۱۸۴ دانشکده الهیات دانشگاه تهران بنگرید به: سید محمد باقر حجتی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی (تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۵ ش)، ج ۱، ص ۷۲۳-۷۲۴؛ محمد علی حرز، من خزائن الكتب الأحسائية: خزنة آل زین الدین الأحسائي (هفوف، ۲۰۲۲/۱۴۴۳)، ص ۶۳-۷۰.

به عراق و ایران منتقل شده‌اند و اکنون بخش مهمی از نسخه‌های خطی کتابخانه‌های عمومی و خصوصی را تشکیل می‌دهند. نکته‌ای که در میان برخی از نسخه‌های انتقال یافته از منطقه بحرین قدیم گاه می‌توان دید، وجود نسخه‌های کهن از برخی تألیفات امامیه است که توسط عالمان منطقه بحرین قدیم حفظ شده و بدست ما رسیده است. به عنوان مثال نسخه‌ای از کتاب ایضاح الفوائد فخرالمحققین به شماره ۲۴۰۶ در کتابخانه آیت‌الله مرعشی موجود است که توسط محمد بن احمد بن محمد بن یعقوب صهیونی ساکن در روستای عینا کتابت شده و تاریخ فراغت از استنساخ آن نیز هفتم ذی الحجه ۸۴۷ است. این نسخه زمانی در تملک شیخ احمد احسایی و بعدها فرزندش علینقی احسایی بوده است. نسخه بسیار کهنی از قرن ششم مشتمل بر بخشی از کتاب المبسوط شیخ طوسی به شماره ۲۵۶۲ که توسط شمس المعالی بن علی بن محمد محمدی در محرم ۵۰۷ کتابت شده، در کتابخانه آیت‌الله مرعشی موجود است که از جمله ممتلكات شیخ احمد بن زین الدین احسایی و سپس فرزندش شیخ علی احسایی بوده است.

گاه اثری منحصر به فرد از میراث اسلامی، توسط عالمان بحرین قدیم بدست ما رسیده است، که از این موارد می‌توان به نسخه ظاهراً منحصر به فرد از کتاب المطالب القدسیة فی شرح الرسالة الشمسیة نوشته محمود بن علی تاج رازی اشاره کرد، که نسخه بسیار کهنی از آن که توسط محمود بن علاء بن محمود بن قوام در صفر ۸۰۵ کتابت شده، اکنون به شماره ۱۴۰۸ در کتابخانه مجلس موجود است و بر اساس آنچه که در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) آمده، نسخه‌ای منحصر به فرد از این کتاب در کتابخانه‌های ایران است. نسخه اخیر، زمانی از جمله ممتلكات شیخ علی بن احمد بن زین الدین احسایی بوده است.^۱

۱. برای گزارشی از نسخه و دیگر تملکات آن بنگرید به: محمد علی حرز، من خزائن الکتب الأحسائیة: خزانه آل زین الدین الأحسایی، ص ۲۵۴-۲۵۶. درباره سه نسخه کهن از نهج البلاغه که یکی از آنها در جزیره اوال کتابت شده، نسخه‌ای کهن که در کتابخانه عالمان منطقه بحرین قدیم و نسخه‌ای دیگر که توسط تجار بحرینی خریداری شده در جایی دیگر به تفصیل بحث کرده‌ام، بنگرید به: محمد کاظم رحمتی، مقدمه‌ای بر تاریخ تشیع در بحرین قدیم، ص ۲۲۱-۲۲۴، ۲۴۸-۲۵۱، ۳۹۲-۳۹۶.

عالمان بحرین قدیم و کتابت متن‌های درسی

بخشی از نسخه‌های خطی کتابت شده توسط عالمان منطقه بحرین قدیم، متن‌های درسی در حوزه ادبیات و نحو است که برای مراحل آغازین تحصیل مورد نیاز بوده است. به عنوان مثال در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۸۰۸۶ مجموعه ای مشتمل بر الغرة محمد بن علی جرجانی و المتوسط من شروح الکافیة موجود است. در پایان رساله نخست نام کاتب نیامده و در پایان رساله دوم ناصر بن خمیس بن ناصر بحرانی بلادی به عنوان کاتب ذکر شده، که در دوازدهم جمادی الثانی ۹۸۸ از کتابت رساله دوم فراغت حاصل کرده است.

در کنار کتابت متن‌های درسی بخش نحو و ادبیات، کتابت متن‌های فقهی متداول و محل مراجعه نیز از دیگر مطالب قابل توجه توسط عالمان منطقه بحرین قدیم است، که عموماً نسخه‌ها را بیشتر برای استفاده شخصی خود کتابت کرده‌اند. در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۷۷۱۸ نسخه‌ای از مجلد سوم کتاب جامع المقاصد محقق کرکی موجود است که ۱۷ شوال ۹۵۹ توسط ابوصدر محمد بن رحمة بن حسن بن احمد بن کامل بحرانی در روستای صعبر که در نزدیکی مکه قرار دارد، کتابت شده است. نام صعبر در فهرست نویسی از قلم افتاده است. کاتب در توصیف روستای صعبر آن را مکانی پراز درختان خرما و سرسبز توصیف کرده است.^۱

همین گونه در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۸۱۵۷ نسخه‌ای از زیادة البیان ملا احمد اردبیلی موجود است، که ابراهیم بن محمد هجری کتابت آن را در روز چهارشنبه دوازدهم ذی القعدة ۱۰۸۳ به پایان برده است. نسخه بعدها در تملک محمد بن محمد بن حسین بن هلال البوری البحرانی به تاریخ ۱۰۵۵ و سپس عبدالله بن الحسین بحرانی در محرم ۱۲۷۵ بوده است. همین گونه می‌توان به نسخه شماره ۸۱۷۲ کتابخانه آیت الله

۱. قرائت نام روستای مذکور در نسخه ۷۷۱۸ به لطف استاد عبدالخالق جنبی میسر شد. ایشان در خصوص قرائت نام اخیر چنین متذکر شدند: «... بلدة صعبر، وتوجد بلدة بهذا الاسم بين مكة والمدینة؛ بالقرب من رابع، ولكن هذه القرية التي يذكرها هذا الناسخ وصفها بأنها فيها أشجار تين ثمرة ونهر مغمر، ونخل باسقات ويبدو أنَّ هذا كان في السابق، وأما الآن فقد ماتت نخيلها والله أعلم».

مرعشی که نسخه‌ای از مجلد نخست کتاب مدارک الاحکام سید محمد بن علی موسوی عاملی است، اشاره کرد، که کتابت جزء دوم آن را عبدعلی بن احمد بن علی بن حسین جدعلی بحرانی اُولی در پنجشنبه ۱۸ محرم ۱۲۱۲ به پایان برده است. نسخه در تملک عبدالله بن محمد بن حسن بن لیث بوری بحرانی بوده است. متن‌های اخیر از جمله متن‌های فقهی متداول بوده است. نام و نشانی بسیاری از این دسته عالمان را اکنون می‌توان در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) و در ذیل متن‌های درسی در حوزه‌های مختلف علوم دینی یافت.^۱

علی بن عبدالمحسن لویمی و چند نسخه کتابخانه او

از نکات قابل بحث درباره عالمان مهاجر منطقه بحرین قدیم به ایران، کتابخانه‌های آنهاست که عموماً نسخه‌هایی از آنها در ایران باقی مانده و اکنون در کتابخانه‌های مختلف نگهداری می‌شود. اما نکته مهم در خصوص این نسخه‌ها و یادداشت‌ها و مهرهای تملک بر نسخه‌ها، این است که در گذر زمان یادداشت‌ها و مهرها که نشان از تملک مالکین آنها دارد، آسیب دیده و یا توسط مالکان بعدی محو شده است. تنها به صورت تصادفی می‌توان در مواردی برخی از این دسته نسخه‌ها را شناسایی کرد. یکی از معدود کتابخانه‌های خانوادگی عالمان احساسی ساکن در ایران، که تقریباً بخش اعظم آن باقی مانده، کتابخانه شیخ عبدالمحسن لویمی است؛ عالم احساسی مهاجر به ایران که در سیرجان اقامت گزید و در همانجا درگذشت. اقامت خاندان لویمی در سیرجان و عدم ارتباط علمی فرزندان و اعقاب او با مراکز علمی عراق، باعث شده تا آقابزرگ اطلاعات

۱. برای برخی متن‌های فقهی درسی کتابت شده توسط عالمان بحرین قدیم یا تحت تملک آنها بنگرید به: محمد علی حرز، المخطوط الأحسانی، ص ۲۶۶-۲۶۸، ۲۸۸-۲۸۹، تملک عالمان بحرینی بر متن‌های درسی نیز موضوع قابل بررسی است. در کتابخانه سربزیدی به شماره ۲۷۰ نسخه‌ای از کتاب مغنی اللیب عن کتب الاعاریب عبدالله بن یوسف معروف به ابن هشام نحوی (متوفی ۷۶۲) موجود است که شخصی به نام احمد بن حاجی عبدحسین محمد بحرانی ساکن میناب در ۱۲۵۵ آن را در دارالسلطنه تهران خریده و مهر مربع او با عبارت «المتوکل علی الله عبده احمد» نیز بر نسخه موجود است. بنگرید به: سید جعفر حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه سربزیدی (مسجد حظیره)، دفتر اول، ص ۲۱۶.

اندکی درباره‌ی آنها ارایه کند و تنها از چند اثر شیخ عبدالمحسن لویمی که ظاهراً به واسطه‌ی مرحوم شیخ عبدالهادی فضلی از آنها اطلاع یافته در الذریعه سخن بگوید. همچنين آقابزرگ شرح حال شیخ عبدالمحسن لویمی را بسیار مختصر، تنها چنین نوشته است: «الشیخ عبدالمحسن الأحسائي؛ (... - حدود ۱۲۵۰)؛ هو الشیخ عبدالمحسن بن محمد بن الشیخ مبارك اللویمي البلادي الأحسائي، عالم بارع. كان في سرجون (سیرجان) من رجال الدين القائمين بالوظائف الشرعية الى أن توفي في حدود سنة ۱۲۵۰هـ وله هناك ذرية باقية الى اليوم، وله آثار علمية منها شرح العوامل للجرجاني، ورسالة في الفقه وفي الطهارة والصلاة، نسخة منها بخط الشیخ صالح بن راشد بن محمد بن ابراهيم بن مسلم اللویمي فرغ من کتابتها عن نسخة الأصل في عصر الجمعة ۱۹ ذي القعدة سنة ۱۲۳۴هـ والتحفة في سيرة الشهيد المظلوم في عشرين مجلساً كل مجلس ثلاثة أبواب، وبداية الهداية في علم التجويد. توجد الثلاثة الأخيرة عند الشیخ عبدالهادی الفضلي ابن الميرزا محسن الأحسائي في النجف».^۱

درباره‌ی شیخ عبدالمحسن لویمی و افرادی از خاندانش، براساس آنچه که یافته ام در مقدمه ای بر تاریخ تشیع در بحرین قدیم، سخن گفته ام و اکنون براساس مطالبی که بر چند نسخه‌ی خطی دیگر یافته ام، می‌توان درباره‌ی فرزند او شیخ علی لویمی نکاتی ارایه کرد. این را نیز بیفزایم که یکی از فرزندان شیخ عبدالمحسن در احساء ماند و همراه پدر به ایران نیامده و اکنون خاندان لویمی احساء از نسل اویند.^۲ خوشبختانه به دلیل اشاره‌ی آمده در

۱. آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشيعة: الكرام البررة، ج ۱۱، ص ۷۹۴. شیخ صالح بن راشد باید از عالمان احسائی باشد که به سیرجان رفته و از شاگردان شیخ عبدالمحسن لویمی است. رساله ای که آقابزرگ از آن سخن گفته، به احتمال بسیار بخشی از کتاب النهج القويم شیخ عبدالمحسن لویمی است.

۲. درباره‌ی شیخ عبدالمحسن لویمی و شیخ علی لویمی بنگرید به: محمد کاظم رحمتی، مقدمه ای بر تاریخ تشیع در بحرین قدیم، ص ۴۵۱-۴۷۷؛ محمد علی حرز، «الشیخ علی بن عبدالمحسن اللویمی الأحسائي»، الساحل، العدد الخامس والأربعون، السنة الرابعة عشرة، ربيع ۲۰۲۰م، ص ۱۸۱-۲۰۳. از چهره‌های خاندان لویمی در قرن دوازدهم، می‌توان به ابراهیم بن احمد بن محمد بن حسین بن محمد لویمی اشاره کرد، نامش به عنوان کاتب سند مبیعه‌ی زمینی زراعی در دست است، که خود وی در چهارم ذی حجة ۱۱۳۲ کتابت کرده است. از جمله گواهان این وثیقه‌ی شرعی عمران بن سعید

معرفی نسخه‌هایی که از یکی از احفاد شیخ عبدالمحسن لویمی، یعنی عباس مؤیدی توسط کتابخانه ملی خریداری شده، می‌توان مهرها و تملک‌هایی آمده بر نسخه‌ها را به دقت شناسایی کرد و هویت آنها را مشخص کرد، خاصه آنکه یادداشت‌ها و مهرها به واسطه گذر زمان کمی محو نیز شده‌اند. در میان نسخه‌های کتابخانه خاندان لویمی چند نسخه است که یادداشت تملک شیخ علی بن عبدالمحسن لویمی دارد، از جمله نسخه‌ای به شماره ۲۶۱۱۳ که مجلدی از کتاب ارشاد الاذهان علامه حلی که حاجی کمال بن محمد بن پنجزاری لمراسکی در ۲۶ جمادی الاولی ۱۰۶۳ کتابت آن را به پایان رسانده است. ظاهراً نخستین مالک نسخه محمد هادی بن محمد رضا باشد که در ۱۱۰۸ مالک نسخه بوده است که دو یادداشت تقریباً شبیه هم، در خصوص تملک و خرید نسخه توسط خود بر آن درج کرده، که چنین است:

«قد دخل في ملك أفقر العباد وأوجهم العبد الجاني ابن محمد رضا محمد هادي، يوم السبت أربعة عشر من ربيع الثاني سنة مائة وثمانية بعد الألف من الهجرة النبوية صلى الله عليه وآله؛»
 «دخل في ممتلكات أفقر عباد الله الملك العالي ابن محمد رضا، محمد هادي ببيع الصحيح الشرعي في يوم السبت أربعة عشر من شهر ربيع الق در ربيع الثاني سنة مائة وثمانية بعد الألف من الهجرة النبوية صلى الله عليه وآله.»

شیخ عبدالحسین بن محمد بن منصور بغولی هم یادداشت کوتاهی در خصوص خرید نسخه توسط خود بر آن نوشته است: (دخل في ملك الفقير إلى ربه الغني الحميد الفعال لما يريد عبدالحسين بن محمد بن منصور البغولي، وفقه الله لطلب ... الخیر). مهر بیضوی او

ابن عامر جهیمه و راشد بن غنام ابن جهینه نه‌دی هستند. نسخه‌ای از کتاب اللمعة الدمشقية نیز در دست است که ابراهیم بن احمد لویمی احسانی در ۱۰۹۷ کتابت کرده است: (تم الجزء الأول من كتاب اللمعة الدمشقية ويتلوه في الجزء الثاني كتاب الإجارة على يد الأقل إبراهيم ابن أحمد اللويحي الأحساني ... والمؤمنين أجمعين، وصلى الله عليه وآله ... الثلاثاء من شهر صفر سنة السابعة ... والتسعين). این مطالب درباره ابراهیم لویمی را استاد محمد علی حرز در یادداشتی منتشر کرده‌اند. در کتابخانه آیت الله گلپایگانی، مجموعه‌ای مشتمل بر شماری احادیث و اخبار از کتابهای اهل سنت و شیعه موجود است، که فردی به نام عبد الله بن محمد بن یحیی بن محمد لویم هجری کتابت آن را در ۲۳ ربیع الاول ۱۰۹۴ به پایان رسانده است. مراجعه به نسخه اخیر خالی از لطف نخواهد بود. بنگرید به: مصطفی درایتی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ج ۲، ص ۹۸.

با عبارت «الواثق بالله عبدالحسین بن الشیخ محمد» نیز بر نسخه موجود است. همچنین وی یادداشت دیگری در خصوص تملک خود، بر نسخه درج کرده است: (هذا الكتاب من ممتلكات عواری الزمان العبد المذنب عبدالحسین بن محمد بن منصور البغولی الأحسائی).^۱ درباره مالکان بعدی نسخه اطلاعی نداریم چرا که یادداشتی بر نسخه موجود نیست تا آنکه نسخه به تملک شیخ علی بن عبدالمحسن لویمی درآمده و او بر یکی از صفحات آغازین نسخه از تملک خود بر نسخه به شکلی بسیار کوتاه بدون اشاره به تاریخی سخن گفته و نوشته است: «بسم الله، دخل فی حیازتی وأنا الاقل» و در زیر آن مهر مربع خود با سجع «علی بن عبدالمحسن» را درج کرده است. این مطلب که فرد اخیر شیخ علی بن عبدالمحسن لویمی است، بر اساس این مطلب است که نسخه از نسخه‌های کتابخانه خاندان لویمی است که به کتابخانه ملی فروخته شده است. همچنین یادداشت دیگری از تملک یکی دیگر از افراد خاندان لویمی، یعنی شیخ عبدالحسین بن شیخ محمد احسائی نیز بر نسخه درج شده است: (هذا کتاب الإرشاد ملك شیخ عبدالحسین بن المرحوم شیخ محمد الحساوی).^۲

نسخه‌ای از کتاب الاحتجاج طبرسی به شماره ۲۶۹۰۷ در ضمن مجموعه خاندان لویمی است که نسخه‌ای وقفی بوده و بدست شیخ علی لویمی افتاده است. او نسخه را مرتب و صحافی کرده و یادداشتی از خود در خصوص وقفی بودن بر آن درج کرده که

۱. درباره خاندان بغولی بنگرید به: محمد علی حرز، «من الأسر الأحماسیة المهاجرة إلى المدینة المنورة... البغولی نموذجاً»، الساحل، العدد الحادی والأربعون، السنة الثالثة عشرة، ربیع ۲۰۱۹م، ص ۸-۳۸. شماری از افراد خاندان بغولی به هفوف مهاجرت کرده و در آنجا ساکن بوده‌اند. نسخه‌ای از کتاب تهذیب الاحکام در کتابخانه سریزدی به شماره ۱۴۲ موجود است که تاریخ کتابت آن ۱۹ ذی الحجة ۱۰۳۴ است. نسخه زمانی در تملک عبدالحسین بن محمد بغولی بوده، اما ظاهراً تاریخی برای تملک وی بر نسخه نیامده باشد. افرادی که به عنوان مالکین نسخه از آنها سخن رفته نیز شناخته شده نیستند، لذا نمی‌توان به صراحت درباره زمانی که بغولی مالک نسخه بوده، سخن گفت. بنگرید به: سید جعفر حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه سریزدی (مسجد حظیره)، دفتر اول، ص ۱۲۱-۱۲۳.

۲. استاد محمد علی حرز در جایی دیگر گزارشی از این نسخه آورده‌اند، اما در معرفی آن به اینکه نسخه متعلق به شیخ علی لویمی است، نشده‌اند. بنگرید به: همو، المخطوط الأحسائی، ص ۱۶۹-۱۷۱.

چنین است:

«بسم الله تعالى؛ أقول وأنا الفقير إلى الله تعالى علي بن عبدالمحسن الأحسائي اللويمي قدس سره، إن هذا الكتاب المسمى بالاحتجاج وصل إليّ ورأيت فيه آثار الوقف ولم أعرف واقفه، وأصلحته بعد أن كان خراباً، وأعلنت وقفه فهو وقف مؤبد وحبس مخلد إلى أن يرث الأرض ومن عليها، لا يباع ولا يوهب، حرره شاهداً به الأقل، سنة ١٢٥٠».

مهر مربع وی با عبارت «علی بن عبدالمحسن» نیز بر نسخه درج شده است. همچنین تاریخ اخیر نشان از حیات وی تا این زمان دارد. از دیگر نسخه‌هایی که تملک شیخ علی لویمی بر آنها درج شده و در مجموعه کتابخانه خاندان لویمی است، می‌توان به نسخه‌ای از تفسیر الصافی، الکافی، تفسیر جوامع الجامع، شرح الرضی لکافیة ابن الحاجب و چند نسخه دیگر اشاره کرد.^۱

مسجد سیاح در روستای جبیل احساء

یکی از مشکلات درباره بناهای تاریخی این است که در گذر زمان و به ضرورت نیازمندی به بازسازی و تعمیر شکل و بافت تاریخی آنها تغییر می‌کند اما شاید باقی ماندن نام‌های نخستین بتواند تا حدی هویت تاریخی چنین مکان‌هایی را حفظ کند اما گاه - خاصه درباره مساجد - چنین اتفاقی رخ نمی‌دهد و نام پیشین نیز تغییر می‌کند. این روند باعث می‌شود تا نتوان هویت تاریخی چنین مکان‌هایی را به دقت شناسایی کرد.^۲ روستای

۱. برای گزارشی از این نسخه‌ها بنگرید به: محمد علی حرز، «الشیخ علی بن عبدالمحسن اللویمی الأحسائی»، الساحل، العدد الخامس والأربعون، السنة الرابعة عشرة، ربیع ۲۰۲۰م، ص ۱۹۶-۲۰۳.

۲. درباره مساجد کهن منطقه بحرین قدیم بنگرید به: محمد کاظم رحمتی، مقدمه‌ای بر تاریخ تشیع در بحرین قدیم، ص ۱۲۷-۱۳۸، ۳۶۶-۳۷۶. برخی از مراکز فرهنگی همانند مدرسه نیزگاه در کشاکش‌های مذهبی عمر کوتاهی داشته و از بین رفته‌اند و تنها دانسته‌های ما درباره این چنین مکان‌هایی اسناد و مدارک مکتوب باقی مانده از آنها در دوران وجودشان است. نمونه‌ای از این مدارس، مدرسه آل ابی خمیس فدغمی در محله الرفعة شهر هفوف است که در ۱۲۰۰ بنا شد، اما اندکی بعد در ۱۲۰۸ از بین رفته است. برای این مدرسه و مدارس دیگر شهر هفوف همراه با اسناد مربوط به آنها بنگرید به: حسین بن جواد رمضان، «مدرسة آل أبي خميس الفدغمي بالهفوف»،

جبیل که در نه کیلومتری شهر هفوف - شهر مهم و کلیدی احساء - قرار دارد، از مراکز مهم فرهنگی شیعه است که نام شماری از عالمان برخاسته از آنجا در قرن دهم و یازدهم در منابع مختلف آمده و نسخه‌هایی خطی که شماری از عالمان اهل جبیل کتابت کرده‌اند نیز در دست است.

نسخه‌ای از تفسیر مجمع البیان فضل بن حسن طبرسی در یکی از کتابخانه‌های خصوصی عربستان موجود است که محمد بن عبدالله بن حسین بن راشد کتابت آن را در روز چهارشنبه، بیستم ربیع الثانی ۱۰۸۸ به پایان رسانده است. وی در انجامه نسخه در خصوص مکان فراغت از کتابت نسخه نیز اطلاع مهمی آورده و چنین نوشته است:

«... بقلم محمد بن عبدالله بن حسین بن راشد وذلك بالمسجد الشريف الكائن في الجبيل من الأحساء المعروف بالمسجد السياح، كتبها يوم الأربعاء ۲۰ ربیع الثاني ۱۰۸۸هـ».

براین نسخه وقفنامه ای نیز درج شده که متن آن چنین است:

«هذا المجلد والمجلدات بعده من مجمع البیان مما وقف شیخی الوالد رحمه الله تعالی رحمة الأبرار جعل النظر فی ذلك وفي سایر أوقافه إليّ ثم إلى الأولى من ذریته، قال ذلك کاتب الأحرف الفقیر إلى رحمة ربه عبدالعزیز بن أحمد بن ناصر غفر الله ذنوبهم وستر عیوبهم آمین، نسخ الكتاب فی ظهیر يوم الأربعاء ۲۰ ربیع الثاني عام ۱۰۸۸ هـ بمسجد السياح فی قرية الجبیل بالأحساء، بخط محمد بن عبدالله بن حسین بن راشد»^۱.

عبارت وقف نامه جالب توجه است و نشان از این دارد که کاتب دوره ای کامل از تفسیر مجمع البیان را کتابت کرده است که متاسفانه درباره دیگر مجلدات کتابت شده توسط وی اطلاع روشنی نیافتیم. نکته دیگر این است که مسجد سیاح که دوره مجمع البیان بر آن وقف شده، کتابخانه ای داشته و طبعاً محل استفاده ساکنین و اهل علم آن منطقه بوده است.

الساحل، العدد الخامس والأربعون، السنة الرابعة عشرة، ربیع ۲۰۲۰م، ص ۷-۵۰؛ همو، مدرسة آل أبي خمیس الفدغمی بالهفوف»، الساحل، العدد السادس والأربعون، السنة الرابعة عشرة، صیف ۲۰۲۰، ص ۷-۶۷.

۱. بنگرید به: حمد بن عبدالله عنقری، مکتبات الدولة السعودية الأولى المخطوطة: دراسة تحليلية لعوامل انتقالها واندثارها بعد سقوط الدرعية (ریاض: داره الملك عبدالعزیز، ۱۴۳۰)، ص ۳۱۶.

کاتبی از احساء و دو مجموعه خطی کتابت شده توسط او

از نکات بسیار متداول در بررسی نسخه‌های خطی کتابت شده در منطقه بحرین قدیم، این مطلب است که کاتبان گاه از خود و نام و نشان و تبار خود به شکلی کوتاه و در مواردی به شکلی مبسوط یاد می‌کنند. مشکل اینجاست که به دلیل پراکندگی نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های مختلف، شناخت این افراد کمی دشوار می‌گردد. در کتابخانه آیت الله حکیم مجموعه ای به شماره ۷۲۵ موجود است. مجموعه اخیر مشتمل بر الاربعون حدیثاً فی الفضائل و المناقب اسعد بن ابراهیم اربلی؛ الفرقة الناجية شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی؛ الباب الحادی عشر علامه حلی - که نسخه اخیر به شکلی خاص و با فاصله میان سطور کتابت شده در حاشیه نیز حواشی دال بر خواندن متن نزد استادی دارد -؛ الآداب الدینیة للخزانة المعینیة و مسائل الاعتقاد شیخ طوسی می‌باشد. مجموعه اخیر میان سالهای ۱۱۵۹ تا ۱۱۶۰ کتابت شده و کاتب مجموعه که خطی بسیار زیبا دارد، خود را عبدالله بن محمد بن عبدالله احسائی معرفی کرده است.^۱

خوشبختانه از کاتب مجموعه اخیر، مجموعه ای دیگر در کتابخانه مدرسه فیضیه به شماره ۱۱۵۳ می‌شناسیم که در ۱۱۷۳ کتابت شده و در آنجا خود را به شکل کاملتری عبدالله بن محمد بن عبدالله بن علی بن غانم بن حمد العسکر الاحسائی معرفی کرده است. مجموعه اخیر زمانی در تملک شیخ علی بن احمد بن زین الدین احسائی نیز بوده است. کاتب باید دو مجموعه اخیر را برای استفاده شخصی خود کتابت کرده باشد.^۲

۱. مجموعه کتابخانه آیت الله حکیم، پیشتر متعلق به مرحوم سماوی بوده و آقابزرگ آن را دیده، جزآنکه تاریخ فراغت از کتاب الفرقة الناجية که در نسخه اخیر ۱۱۶۰ بوده، ۱۱۱۶ ثبت شده است. بنگرید به: الذریعة، ج ۵، ص ۱۱. همین خطا به کتاب مرحوم محمد علی تاجر، منتظم الدرین، ج ۲، ص ۴۳۳ که شرح حال عبدالله بن محمد بن عبدالله احسائی را به واسطه اطلاع آقابزرگ آورده، راه یافته است. متأسفانه کاتب اشاره ای به مکان فراغت از استنساخ نسخه نکرده و به عنوان مثال در پایان الاربعون حدیث اربلی تنها نوشته است: «... تم الاربعین حدیث بالوفاء والتمام والكمال والحمد لله رب العالمین وصلى الله على محمد وآله الطاهرين سنة ۱۱۶۰».

۲. در فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان نسخه ای به شماره ۲۰۶ معرفی شده که مجموعه ای کتابت شده توسط چند تن است؛ از جمله رساله هفتم آن که شرح الفصول النصيرية و کاتب آن فردی به نام محسن بن عبدالله بحرانی ساری مقابی است، که از کتابت نسخه در ۲۵ ذی قعدة ۱۰۸۲

نسخه‌ای از کتابخانه خاندان کلباسی

در کتابخانه مجلس یک دوره کامل از طهارت تا دیات از کتاب مسالک الافهام شهید ثانی به شماره‌های ۵۰۲۰ (جلد اول از طهارت تا آخر کتاب الطلاق) و ۵۰۱۹ (جلد دوم از کتاب تا آخر کتاب الديات) موجود است، که زمانی در تملک شخصی به نام بنیاد بوده است و سجع وی با عبارت «لطف حی را الهی بنیاد» و یادداشت تملکی با عبارت «من عواری الزمان عند اقل العباد بنیاد» بر آن موجود است. در انجامه، نامی از کاتب یا تاریخ فراغت از کتابت نیامده است، اما نسخه مدتی بعد از شهادت شهید ثانی کتابت شده است، چرا که در صفحه عنوان، کتاب و مؤلف آن چنین معرفی شده است: «کتاب مسالک الافهام الی تنقیح الشرایع الاسلام من تصانیف الشیخ الامجد زین الدین علی الشامی العاملی عامله الله بلطفه و منته و اسکنه فی مجبوحه جنانه».

نسخه زمانی از جمله نسخه‌های تحت تملک مرحوم فخرالدین نصیری بوده است. یادداشتی مبنی بر وقف نسخه به تاریخ جمادی الثانی ۱۱۹۲ و نیز یادداشتی بر نسخه نوشته شده که در آن آمده نسخه از جمله موقوفات حاجی محمد حسن خراسانی است. در معرفی نسخه ۵۰۲۰ یادداشت تملک بنیاد از قلم افتاده و اشاره ای به این مطلب که کاتب هر دو نسخه ۵۰۱۹ و ۵۰۲۰ یک نفر است و هر دو نسخه، یک دوره کامل مسالک کتابت شده در دو مجلد نیز هست، نشده است. هم چنین بر این نسخه نیز یادداشتی به تاریخ رمضان ۱۲۰۳ نوشته شده و در آن اشاره شده که نسخه از جمله موقوفات محمد حسن خراسانی است و تولیت آن با دو فرزندش محمد قاسم و محمد ابراهیم است. بنگرید به: احمد منزوی، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی (تهران: چاپخانه مجلس

و در شهر نجف فراغت حاصل کرده است. وی در انجامه نسخه، خود را به شکل دقیقتری چنین معرفی کرده است: «... وقد وقع الفراغ والاتمام لهذه الحاشية الشريفة للاستاذ الاجل الاعظم الاسترآبادي في اليوم الخامس والعشرين من شهر ذي القعدة سنة ۱۰۸۲ والحمد لله رب العالمين بقلم الاقل المجاني محسن بن عبدالله البحراني الساري مولداً والمقايي نسباً والنجفي مسکناً عني عنهم اجمعين». مجموعه اخیر تاریخ‌های کتابت بسیار متفاوتی دارد و ظاهراً بعدها کنار هم صحافی شده باشند. برای گزارشی از این مجموعه و برگه از آن بنگرید به: سید جعفر حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه اصفهان، دفتر اول، ص ۱۵۵-۱۵۸.

چهارمین
میزبان

فصلنامه تخصصی کتابشناسی و نسخه‌شناسی
سال بیست و هشتم / شماره ۱۸ / تابستان ۱۴۰۱

شورای ملی، ۱۳۴۷ش)، ج ۱۴، ص ۳۲۳-۳۲۴. نکته مهم درباره نسخه‌ای که اساس کتابت مسالک بوده، آن است که ظاهراً نسخه‌ای به خط شهید ثانی یا کتابت با واسطه از روی نسخه‌ای به خط شهید است.

اما درباره مالکان نسخه، یعنی شیخ بنیاد و محمد حسن خراسانی. نخست چند نکته ای درباره شیخ بنیاد؛ وی ظاهراً همان شیخ بنیاد بن باباجان شیرازی باشد که آثار دیگری را نیز کتابت کرده که از جمله آنها مجلد دوم الروضة البهية در کتابخانه مجلس به شماره ۱۵۳۹۹ است. نسخه اخیر نیز از جهت کتابت به نسخه‌ای کتابت شده توسط یکی از شاگردان شهید ثانی باز می‌گردد. در انجامه نسخه اخیر عبارت کاتب نخست و سپس بنیاد بن بابا جان شیرازی چنین آمده است:

«انتهی ما وجدته بخط مصنفه في مسودته ادام الله تعالى ايام افادته بمحمد وآله النجباء من عترته وكان الفراغ من هذه المبيضة يوم السبت وقت الظهر لخمس بقين من شهر شعبان المبارك في خدمة مصنفه من شهور سنة ثمان و خمسين وتسعمائة من الهجرة النبوية على مشرفها الصلوة والسلام وكتبها العبد الفقير المعترف بالخطاء والتقصير بنیاد بن بابا جان الشيرازي غفر الله ذنوبهما ... سنة ۱۱۳۰».

نسخه بعدها در تملک سید جعفر بن محمد طباطبائی قمی از طائفه میرسراج بوده و یادداشت تملک و مهر او در کنار انجامه آمده است: (قد صار من مملكات سيد جعفر ابن سيد محمد الطباطبائي القمي من طائفة ميرسراج). نسخه الروضة البهية که اساس کتابت بنیاد بن بابا جان شیرازی بوده، نسخه کتابت شده توسط سید حسن بن ابی الحسن موسوی عاملی است. برای توضیح بیشتر درباره نسخه کتابت شده توسط سید حسن عاملی بنگرید به: محمد کاظم رحمتی، فقیهان امامی و شهریاران صفوی: جستارهای در تاریخ تشیع (تهران: نگارستان اندیشه، ۱۳۹۹ش)، ص ۲۶۷-۲۷۰. همچنین در کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام نجف به شماره ۲۲۵۰ نسخه‌ای از کتاب تمهید القواعد شهید ثانی موجود است که در روزگار زندگی شهید ثانی (متوفی ۹۶۵) یعنی در ۱۶ شوال ۹۶۱ کتابت شده است. شهید ثانی نگارش کتاب تمهید القواعد را در عصر جمعه اول محرم ۹۵۸ به پایان برده است. نسخه اخیر زمانی در تملک حافظ شیخ بنیاد بوده است. در کتابخانه

میرسراج

ملاحظات و توضیحات (۱۷)

آیت‌الله مرعشی به شماره ۱۷۰۱۲ نسخه‌ای از کتاب القواعد و الفوائد شهید اول موجود است که فردی به نام بنیاد بن شیخ ابراهیم سروی آن را در ۹۴۵ کتابت کرده است. نسخه‌ی اخیر بعدها در تملک افرادی بوده که یادداشت‌هایی در خصوص تملک خود بر نسخه نوشته‌اند از جمله: «من کتب أبي رحمه حرره العبد صدرالدين محمد بن محب علي التبريزي عفي عنهما».

اما مالک بعدی نسخه یعنی شیخ محمد حسن خراسانی که نسخه را وقف کرده است. وی محمد حسن خراسانی کاخی کلباسی نیای خاندان کلباسی است که در میان فرزندان محمد ابراهیم کلباسی (متوفی ۱۲۶۱) شخصیت ناموری است.^۱ آقابزرگ شرح حال محمد حسن خراسانی کاخی را در ضمن رجال قرن دوازدهم یعنی الکواکب المنتشرة، ص ۱۷۶ آورده است. براساس آنچه که در کتاب البدر التمام آمده، محمد حسن خراسانی مدرسه‌ای در شهر کاخک ساخته و کتابها و موقوفاتی جهت آن تدارک دیده که دو نسخه‌ی اخیر باید از همان نسخه‌های باشند که وی بر مدرسه خود وقف کرده است. بعدها وی به اصفهان مهاجرت کرده و در آنجا ساکن شده است. درباره‌ی اینکه متن وقف نامه را چه کسی نوشته اطلاع‌ی بر نسخه ثبت نشده، جز آنکه یادداشت اخیر بعد از درگذشت وی بر نسخه ثبت شده است. درباره‌ی مالکان بعدی نسخه اطلاعات خاصی بر نسخه درج نشده، تا آنکه نسخه به تملک مجدالدین بن لطفعلی نصیری امینی (متوفی ۱۳۹۰) درآمده و مهر او بر نسخه موجود است. مجدالدین نسخه را بعدها به سید نصر الله تقوی فروخته است و مهربیضوی نصرالله تقوی که در گذر زمان محو شده بر نسخه موجود است.^۲ متن وقف نامه درج شده بر نسخه ۵۰۱۹ و ۵۰۲۰ کتابخانه مجلس با یکدیگر تفاوت‌هایی اندک دارند و تاریخ نگارش وقف نامه‌ها برخلاف آنچه که در معرفی نسخه

۱. برای شرح حال وی بنگرید به: آقابزرگ تهرانی، طبقات اعلام الشيعة: الكرام البررة، ج ۱۰، ص ۱۴-۱۵.
۲. درباره‌ی کتابخانه مجدالدین نصیری و خود او بنگرید به: آقابزرگ تهرانی، طبقات اعلام الشيعة: نقباء البشر، ج ۱۷، ص ۸۹-۹۲. مقدمه دوست گرامی آقای سید محمد حسین حکیم بر ثمره العمر فخرالدین نصیری در خصوص کتابخانه‌هایی که خاندان نصیری موفق به خرید نسخه‌های آنها شده‌اند، اطلاعات خوبی دارد، از جمله اشاره به خرید نسخه‌های کتابخانه محمد ابراهیم کلباسی اصفهانی. بنگرید به: اوراق عتیق، دفتر چهارم، ص ۳۱۸.

درج شده، نیز یکی جمادی الثانی ۱۱۹۲ و دیگری غرهٔ رمضان ۱۲۰۳ است، اما در فهرست تاریخ نگارش وقف نامه غرهٔ رمضان ۱۱۹۳ درج شده است. متن وقف نامهٔ آمده بر نسخهٔ ۵۰۲۰ چنین است:

«بسم الله خير الاسماء؛ الحمد لله على الضماير والصلوات على محمد وآله الى يوم تبلى السرائر وبعد؛ وقف مؤبد وحبس مخلد نمود این مجلد کتاب مستطاب را جناب مرحمت و غفران پناه، فردوس آرامگاه، المؤید بتاییدات ربانی، الموفق بتوفیقات سبحانی، حاجی الحرمین الشریفین، حاجی محمد حسن خراسانی نور الله مرقدہ برکافهٔ طلبهٔ علوم دینیہ مرضاتاً لربه (؟) مشروط آنکه بیع و شراء و رهن و هبه ننمایند و تولیت آن را بولدین خود محمد قاسم و محمد ابراهیم تفویض داشت و هكذا نسلاً بعد نسل و بطناً بعد بطن الى ظهور قائم آل محمد ﷺ. فن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونہ، تحريراً في غرهٔ شهر رمضان المبارک سنهٔ ۱۲۰۳».

عبدالرحیم بن رمضان بهبهانی قنواتی و چند نکته دربارهٔ او

از عالمان امامی او آخر عصر صفویه که اطلاعات چندانی دربارهٔ او نیز در دست نیست، شخصی است به نام عبدالرحیم بن رمضان. متأسفانه اطلاع روشنی از وی در دست نیست و حتی نام وی در ضمن عالمان امامی قرن دوازدهم طبقات اعلام الشیعة نیز نیامده است. با این حال بررسی چند نسخهٔ خطی این امکان را برایم فراهم کرد تا هویت او را تا حدی شناسایی کنم. نسخه‌ای از کتاب نه‌ایة المرام صاحب مدارک در کتابخانهٔ مرکز احیاء به شمارهٔ ۶۲۲ موجود است که فاقد نام کاتب است. این نسخه زمانی در تملک عبدالرحیم بن رمضان بوده، اما متأسفانه در جایی از نسخه یادداشت و تاریخ تملکی از خود بر نسخه درج نکرده است، جز آنکه یادداشتی در خصوص فروش نسخه به شخصی که او را سید حسین و فرزند استادش سید عبدالله معرفی کرده و در یادداشتی بر نسخه چنین نوشته است:

«بعث هذا المستطاب لولد عزیزنا ومخدومنا السید الحسیب النجیب السید حسین ابن مولینا السید عبدالله وفقهما الله، كما وهو باع لأبيه أنا الأقل عبدالرحیم بن رمضان».

میراث

ملاحظات و تصحیحات (۱۷)

سید عبدالله مورد اشاره در یادداشت اخیر، سید عبدالله عتیق الحسین علوی بلادی است. نسخه بعدها در تملک افرادی بوده که متأسفانه اطلاع روشنی درباره آنها نداریم. نام شخصی به نام علی بن حاتم خطی به عنوان مالک نسخه ذکر شده است: (حازه المخطی علی بن حاتم الخطی والحمد لله وحده). نسخه بعدها در تملک سید محمد بن ابراهیم بن صدید حسینی بوده که نسخه را در ۱۱۵۷ خریداری کرده است. همانند دیگر نسخه‌هایی که در تملک او دیده ام، نسخه را بعد از مرگ وی در حدود ۱۱۸۸، شیخ مبارک بن علی بن عبدالله آل حمیدان، از خاندان سید محمد بن صدید حسینی خریداری کرده و یادداشتی در خصوص خرید نسخه توسط خود بر آغاز آن نوشته است: (ثم انتقل إلى ملك المفتقر لعفوربه الغافر مبارك بن علي بن عبدالله بن ناصر بن حميدان الجارودي بالبيع البتي سنة ۱۱۸۸، مع الله تعالى عليه بالانتفاع به بمحمد وآله الطاهرين). بعد از مرگ شیخ مبارک بن علی، فرزندش شیخ عبدالله بن مبارک بن علی در ۱۲۳۴ مالک نسخه شده و در دو جای نسخه یادداشتی در خصوص تملک خود بر نسخه درج کرده است؛ نخست یادداشتی کوتاه و سپس عبارتی بلند تر که متن هر دو عبارت چنین است:

«ثم صار من بعده قدس سره ملكاً لأبنة الأحقر عبدالله علي النهج الصحيح شرعاً بتاريخ خامس شوال سنة ۱۲۳۴ هجرية»؛ «بسم الله؛ قد تفضل بتملكه الملك المنان علي عبده المعترف له بكثرة التقصير والعصيان الأقل الأحقر عبدالله بن مبارك بن علي بن عبدالله بن ناصر آل حميدان الأحسائي أصلاً والخطي مولداً ومنشأً بالناقل الصحيح الشرعي بتاريخ خامس شوال سنة ۱۲۳۴».

نسخه بعدها در تملک سید عبدالقاهر بن حسین توبلی بحرانی بوده و شخصی به نام حسین بن علی کتاب را یک چندی از وی به امانت گرفته است: (بسم الله؛ هذا الكتاب عارية عندي لجناب الأخ الأغر السيد عبدالقاهر بن المرحوم السيد حسين التوبلي البحراني، حرره الجاني حسين بن علي المحدث المستلني؛ بسم الله، عارية عندي للسيد عبدالقاهر وأنا الأئيم حسين)¹.

۱. برای شرح حال سید عبدالقاهر بن حسین توبلی بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشيعة: الكرام البررة، ج ۱۱، ص ۷۵۷.

اما چند نسخه خطی کتابت شده و یک اجازه از عبدالرحیم بن رمضان در دست است که برای شناخت بیشتر او نکات سودمندی دارند. از جمله نسخه‌هایی که عبدالرحیم بن رمضان کتابت کرده، اکنون مجلدی از کتاب روضة المتقین در کتابخانه مجلس به شماره ۴۹۸۶ در دست است. در انجامة نسخه، عبدالرحیم بن رمضان خود را چنین معرفی کرده است:

«... وقع الفراغ من کتابته بید اقل الطلبة عبدالرحیم بن رمضان القنوتی البهبهانی سنة ۱۰۵۲ اقبال التوفیق لاتمام وان يجعله زاد المعاده و... بمحمد وآله الامجاد فی يوم الاثنين ثالث وعشرين شهر صفر المظفر...».

در آغاز نسخه اخیر، فردی به نام محمد تقی بهبهانی قنوتی نسخه را از محمد بن عبدالرحیم بن رمضان بهبهانی خریداری کرده و یادداشتی در خصوص خرید نسخه از وی نوشته است: (من جملة كتب ابتیاعی کمترین محمد تقی ابن مرحوم حاجی عباس بهبهانی قنوتی از ملا محمد خلف مرحوم آخوند ملا عبدالرحیم ابتیاع شد). در کتابخانه ملی به شماره ۱۴۷۹۲ مجلدی از کتاب تحفة الزائر موجود است که بخشی از آن را عبدالرحیم بن رمضان بهبهانی و بخشی را فرزند ملا صادق بهبهانی کتابت کرده و در انجامة اشاره شده که نسخه به جهت شیخ یاسین که باید شیخ یاسین بلادی باشد، استنساخ شده است. تاریخ فراغت از کتابت نسخه اخیر ۱۱۳۳ است: (... قد وقع الفراغ من تسویده ثلاثة ارباع من الكتاب بید الفقیر الجانی عبدالرحیم بن رمضان البهبهانی حسب الامر الاعز الحاج الحرمین حاجی یاسین سلمه الله تعالی ربیع الاول سنة ثلاث و ثلاثین مائة بعد الالف وربیع الاول من خط ولده ملا صادق سلمه الله والمأمول من الاخوان طلب المغفرة لکاتبه وللآمر بکتابته).

اطلاع مهم دیگری که از عبدالرحیم بهبهانی در دست می‌باشد، متن اجازه او در هشتم ربیع الثانی ۱۱۵۷ به شیخ حسن بن عباس بلاغی است، که ظاهراً مربوط به زمانی است که بلاغی در مشهد بوده است. اقامت بلاغی در مشهد، مصادف با سفر عبدالرحیم بهبهانی و سید عبدالله بن علوی مشهور به عتیق الحسین به آنجا شده و او فرصت را مغتنم شمرده و از هر دو اجازه دریافت کرده است. بلاغی تا شنبه سوم محرم ۱۱۵۸

میراث

ملاحظات و تصحیحات (۱۷)

همچنان در مشهد بوده و در تاریخ اخیر از سید احمد بن محمد هادی حسینی اجازه دریافت کرده که متن آن به خط مجیز در مجموعه ۴۹۴ کتابخانه آیت الله بروجردی آمده است. در اجازه اخیر تصریح شده که متن اجازه‌اند کی پیش از آنکه شیخ عباس بن حسن بلاغی قصد بازگشت به نجف را داشته، به او داده شده است.

متن دو اجازه سید عبدالله علوی و عبدالرحیم بهبهانی نیز در مجموعه اخیر آمده، اما متأسفانه در خصوص مکانی که اجازه داده شده، یا دیدار بین مجاز و مجیز صورت گرفته، سخنی نرفته است. عبدالرحیم بهبهانی از شیخ عباس بن حسن بلاغی، به عنوان جوانی که شرف مجاورت در نجف را دارد، یاد کرده که نشان از این دارد، دیدار میان او و بلاغی در نجف نبوده است. عبدالرحیم بهبهانی در آخر اجازه، نام و اسامی اجدادش را به شکل کاملتری «عبدالرحیم بن رمضان بن علیخان بن حسین بن علی القنوتی البهبهانی» آورده است.^۱

از دیگر نسخه‌های مرتبط با عبدالرحیم بن رمضان، نسخه‌ای از کتاب لوامع صاحبقرانی به شماره ۷۳۸۳ در کتابخانه مجلس است، که حسین بن احمد تفرشی کتابت آن را در رمضان ۱۰۸۵ به پایان رسانده است. نسخه در تملک درویش علی سالک و عبدالرحیم بن رمضان با تاریخ ۱۱۴۷ بوده است. در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۶۲۲۹ نسخه‌ای از کتاب کشف الغمة کتابت شده در ۱۰۵۶ موجود است که تملک عبدالرحیم بن رمضان در ۱۱۹۶ را دارد. نسخه بعد از وی در تملک علی نقی بن احمد بن زین الدین احسایی بوده است. نسخه‌ای از کتاب الصحیفة العلویة سماهیجی نیز به شماره ۳۶۴۱ در کتابخانه آیت الله مرعشی موجود است که عبدالرحیم بن رمضان کتابت آن را در شب شنبه ۱۴ ذی قعدة ۱۱۲۸ به پایان برده و آن را با نسخه مؤلف مقابله کرده، و در ۱۸ ربیع المولود ۱۱۲۹ سماهیجی مقابله نسخه کتابت شده را با اصل نسخه خود تایید کرده است. مجلدی از

۱. برای گزارشی از مجموعه ۴۹۴ کتابخانه آیت الله مرعشی که متعلق به شیخ عباس بن حسن بلاغی (زنده در ۱۱۷۰) بوده و مشتمل بر شماری از اجازات او و کتابهایی است که خود وی کتابت کرده، بنگرید به: سید احمد حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مؤسسه آیت الله العظمی بروجردی قدس سره الشریف، دفتر دوم، ص ۳۱۱-۳۱۶. آقابزرگ (طبقات اعلام الشيعة: الكواكب المنتشرة، ج ۹، ص ۴۰۸-۴۱۰) شماری از تملکات عباس بن حسن بلاغی را دیده است.

کتاب من لا یحضره الفقیه نیز در دست است که عبدالرحیم بن رمضان بهبهانی کتابت بخشی از آن را در عصر سه شنبه ۲۴ رمضان ۱۱۲۷ به پایان برده است.^۱

نکاتی دربارهٔ یک خانوادهٔ شافعی احسائی

در کتابخانهٔ مدرسهٔ صدر خواجهی شهر اصفهان نسخه‌ای از کتاب احیاء علوم الدین غزالی به شمارهٔ ۲۱ موجود است، که تاریخ کتابت آن حدود ۱۰۹۷ است. در برگ اول این نسخه، تملکی از فردی به نام عبدالله بن محمد بن عمیر آمده و بعدها نسخه را عالم امامی به نام میرزا محمد بن محمد حسین طباطبائی در ۱۲۲۵ وقف کرده و مهر او با سجع «المدنب سید محمد الطباطبائی» بر نسخه موجود است. پرسش این است عبدالله بن محمد بن عمیر که مالک پیشین نسخه بوده، کیست؟^۲

می دانیم که در نتیجهٔ سیطرهٔ عثمانی بر احساء و قطیف، مهاجرت خانواده‌های غیر شیعی به این دو منطقه تشدید شده بود و حمایت حکام و والیان عثمانی زمینهٔ مساعدی برای این دسته از مهاجران فراهم کرده بود. عبدالله بن محمد بن عمیر احسائی نیز ظاهراً باید یکی از همین افراد باشد که احتمالاً در شهر هفوف سکنی گزیده باشد. دربارهٔ او اطلاعی در کتابهای تراجم نگاری نیافتم، اما تملک و یادداشت‌های او و فرزندانش بر چند نسخهٔ خطی هویت و زمان حیات او را روشن می‌کند. نسخهٔ مدرسهٔ صدر خواجه نشان از این دارد که زمان زندگی عبدالله بن محمد بن عمیر باید بعد از ۱۰۹۷ باشد، نکته‌ای که اطلاعات دیگری هم آن را تأیید می‌کند. نسخه‌ای از کتاب تحفة المحتاج لشرح المنهاج شهاب الدین احمد بن حمدان شافعی (متوفی ۷۸۳) موجود است که عثمان بن عبدالله بن محمد بن عمیر احسائی یادداشتی در خصوص پایان مقابلهٔ آن به تاریخ نیمهٔ شعبان ۱۱۸۱ بر آن درج کرده و خود نیز مالک نسخه بوده است.^۳

۱. بنگرید به: رحیم قاسمی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ سید احمد روضاتی، ص ۶۰.

۲. برای گزارشی کوتاه از نسخهٔ احیاء مدرسهٔ صدر خواجه بنگرید به: سید جعفر حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ مدرسهٔ صدر خواجه (قم: مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۸۴ ش/۱۴۲۶)، ص ۲۱.

۳. بنگرید به: محمد علی حرز، المخطوطات الأحسائی: ملامح من التقییدات علی المخطوطات، ص ۱۹۱-۱۹۲.

همچنین نسخه‌ای از کتاب نظم التحریر یحیی بن نور الدین عمریطی شافعی (متوفی ۹۸۹) در دست است، که محمد بن ابی بکر بن محمد بن احمد بن نجار احسائی کتابت آن را در ۱۱۸۲ به پایان رسانده و تملک عبدالرحمن بن عبدالله بن محمد بن عمیر احسائی بر آن درج شده است.^۱ نسخه‌ای نیز از کتاب الریاض النضره فی مناقب العشرة محیی الدین طبری (متوفی ۶۹۴) موجود است که ابراهیم بن محمد بن عمیر کتابت آن را در ۱۳ رمضان ۱۱۳۷ به پایان رسانده و عثمان بن عبدالله بن محمد بن عمیر شافعی احسائی یادداشت تملکی به تاریخ ۱۱۳۹ بر آن نوشته که چنین است:

«صار هذا الكتاب من تملکات الفقیر الی الله تعالی عثمان بن عبدالله بن محمد بن عبدالله بن عمیر الشافعی مذهباً، الأحسائی بلدأ، عفا الله تعالی عنه بمنه وجوده، سنة ۱۱۳۹ من هجرته صلی الله علیه وسلم تسليماً كثيراً».^۲

مطالب اخیر دلالت بر این دارد که عبدالله بن محمد بن عمیر نیای خاندان عالمی شافعی و ساکن در احساء و احتمالاً شهر هفوف بوده است. بررسی بیشتر نسخه‌های خطی خاصه نسخه‌های کتابخانه‌های کویت و سعودی می‌تواند دانش ما درباره این خانواده شافعی گسترش دهد.

مجله پژوهش‌های

فصلنامه تخصصی کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی
سال بیست و هشتم / شماره ۱۰۸ / تابستان ۱۴۰۱

۱. بنگرید به: محمد علی حرز، المخطوط الأحسائی: ملامح من التقييدات علی المخطوطات، ص ۲۰۳.
۲. بنگرید به: محمد علی حرز، المخطوط الأحسائی: ملامح من التقييدات علی المخطوطات، ص ۲۱۳-۲۱۴.